

Beluszky Pál – Győri Róbert

„A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés”¹

Magyarország városhálózata a 20. század elején

Az interdiszciplinaritás korában, a tudományágak közé húzott kényszerű határok felbomlása idején sem könnyű a különböző diszciplínáknak közös nyelvet, fogalomkészletet, módszereket találnia közös kutatási terepük területén. A geográfus igazoltnak látja ezen állítást a városokkal, mint a „hálózat” elemeivel, tehát „térfüggő” vonatkozásaival foglalkozó egynemely történeti vizsgálat kapcsán. A város, a városhálózat, a városhierarchia, a településfejlettség stb. fogalmainak nem tisztázott értelmezése kérdőjelezi meg e vizsgálódások egyes eredményeit, megállapításait, mint például Vörös Károly Pécsnek a 20. század eleji városhálózatban elfoglalt pozíciójáról írt tanulmánya esetében.² Ebben a szerző 64 mutató alapján vizsgálta 24 törvényhatósági jogú város helyzetét az 1910-es években. Az adatbázis „kezelésére” a rangszám-módszert alkalmazta, mely eljárás a szerző szerint „kétségtelenül nyers és elég kezdetleges módszer”. A nyert eredményeket azonban nem ez, hanem a mutatók által képviselt vizsgálati szempontok keveredése teszi kérdésessé. A mutatók egy része a városok *központi funkcióinak volumenét* méri – például a pénzügyi vagyon nagysága, a nyomdaüzemek száma –, mások a település *nagyságával* állnak kapcsolatban – pl. a népesség száma, a lakóházak száma, a keresők száma, a postai jövedéki bevétel, az iskolai osztályok száma (az iskolatípustól függetlenül), a rendőrség létszáma stb. –, megint mások a „*fejlettséget*” tükrözik – pl. az egy lakásra jutó szoba, a kőből vagy téglából épült lakások száma stb. –, vannak a *funkcionális típusra* vonatkozó adatok – pl. a kereső népesség foglalkozási megoszlása, a gyáripari üzemek száma stb. –, a *dinamikára* vonatkozóak – az 1869–1910 között bekövetkezett népességszám-változás – s olyanok, amelyek nehezen kapcsolhatók a városhálózatban elfoglalt helyzethez – mint pl. a 20–24 évesek között a házassulandók aránya, a sztrájkok miatt kiesett munkanapok száma vagy a bortermelés hektoliterben. Az adatbázis lehetővé tett volna sokoldalú megközelítést, a vizsgálati szempontok-megközelítések tisztázatlansága miatt azonban nem rajzolódhatott ki egyértelmű kép Pécs városhálózati helyzetéről. Szinte pontosan ugyanez mondható el Bácskai Vera és Nagy Lajos 19. század elejére (1828) vonatkozó kutatásairól, melyekben szintén a település*hálózati* helyzet ill. a *városhierarchia* kimutatása volt az egyik cél, ám a heterogén

1 Ady Endre: A város ellen. *Budapesti Napló* 1907. aug. 6.

2 Vörös 1982.

„mutatórendszer” következményeit még a faktoranalízis alkalmazása sem tudta kiküszöbölni.³

Ezért láttuk célszerűnek tanulmányunk bevezetéseként a város, a városhierarchia fogalmának egyes – földrajztudományi megközelítésű – kérdéseit vázolni, a városhálózat lehetséges vizsgálati szempontjait sorra venni, noha ehelyütt feladatunknak első renden a 20. század eleje magyarországi városhierarchiájának bemutatását tartottuk.

A VÁROSFOGALOM

A főbb városdefiníciók felsorakoztatása és érdemi tárgyalása meghaladja e munka kereteit, már csak azért is, mert e meghatározási kísérletek „értékelése” során érintenünk kellene a várostörténet számos területét, illetve a településtudományok főbb megállapításait. Így a városdefiníciók főbb típusainak felsorolásához csupán néhány megjegyzést fűzünk.

Biztos pontnak tűnik a települések város-voltának megállapításánál az adott *jogállás*. A városi privilégium, rang, a közigazgatási-jogi „besorolás” elnyerése jogilag pontosan szabályozott keretek között történik, az eredmény „hivatalosan” közzé tétetik (nem úgy, mint pl. egy tudományos vizsgálat eredménye), az kétségbe nem vonható, egyértelmű, hivatalosan nyilvántartott s következményei szembe tünők. (A nem-városoktól eltérő közigazgatási hatáskörök, a hivatali hierarchiában elfoglalt helyzet, a települések irányításának-igazgatásának eltérő módjai, a polgárok eltérő jogállása, de még a községektől eltérő statisztikai számbavétel is.) A városnak a települések bizonyos jogi kategóriával való azonosítása, ez az egyszerűnek, egyértelműnek tűnő viszony – vagy legalábbis annak bizonyos elemei – ennek ellenére több szempontból megkérdőjelezhető, illetve csak korrekciókkal fogadható el. Az csak „technikai” kérdésnek tűnik, hogy a városi jogállásnak, privilégiumoknak, különösen a rendiség keretei között számos válfaja létezett,⁴ noha természetesen feltehető a kérdés, hogy az eltérő jogi kategóriák mögött eltérő funkcionális tartalom is meghúzódott-e, s ha igen, az miben nyilvánult meg.

3 Bácskai-Nagy 1984.

4 Magyarországon az 1514/3. tc. szerint a király elidegeníthetetlen tulajdonában álló városok között találjuk a nyolc ún. tárnoki várost – közéjük tartoztak a kor legfejlettebb városai, Buda, Pest, Sopron, Pozsony, Nagyszombat, Kassa, Eperjes, Bártfa –, a bányavárosokat – mint pl. Selmechánya, Besztercebánya, Kőrmöcbánya –, az ún. koronavárosokat, mint pl. Nagybánya, a szépassági és erdélyi szász városokat, erdélyi bányavárosokat, s azokat a király tulajdonában lévő szabad városokat, melyeknek fellebbviteli hatósága nem a tárnokmester volt, mint pl. Székesfehérvár, Lőcse, Kiszeben, Szeged, Szokolca stb. A 18–19. századi szabad királyi városok között az is különbséget tett, hogy becikkelyezte őket az országgyűlés vagy sem. A mezővárosok még tarkább képet mutattak tulajdonosuktól ill. privilégiumaik jellegétől függően. A 18–19. században a mezővárosok tulajdonosai között megtaláljuk a királyi családot, a „magyar koronát”, a kincstárt (kamarát), az egyházat, s a magánföldesurakat, privilégiumaik jellege szerint pedig megkülönböztethetők a kiváltságos, a curialista (cenzualista), a taksás és az úrbéres mezővárosok. A mezővárosok tulajdonviszonyairól, illetve privilégiumaikról lásd Pálmány 1995, illetve Pálmány 1998.

Már a települések város-voltának lényegét érinti az a kérdés, hogy a városi jogállás adományozója – lett-légyen az az uralkodó, a földesúr, a lakosság valamilyen képviselői szerve, esetleg a közigazgatás valamely intézménye – milyen feltételek megléte esetén ítélte oda valamely településnek a városi rangot, vagyis mit tartott a „városiasság” kritériumának. Ez a mérlegelés még akkor is működött a városi kiváltságok adományozójában-odaítélőjében, ha tudatában volt annak, hogy a jogi-igazgatási aktus, a városi rang odaítélése esetenként csak egy később elérendő, kívánatosnak vélt állapot reményében, azt elősegítendő történt. Másrészt vizsgálendő – s ugyancsak a településtudományi értelemben vett „üres” jogi kategória tartalommal való kitöltéséhez vezet –, hogy a városi ranghoz jutott települések milyen karakteres tulajdonságaikban térnek el a nem-városoktól, ill. a városi jogállás milyen társadalmi, gazdasági következményekkel járt. A városi jogállás tartalmát a rendi viszonyok között Werbőczy István a következőkben látta: „Mivelhogy szükséges egyet-mást a szabad városokról is elmondani, annál fogva tudni kell, hogy városnak (civitas) nevezzük mintegy a polgárok egyetemét, mely sok népből gyűlt össze. A város pedig házaknak és utcáknak a szükséges falakkal és erődítésekkel körülkerített sokasága, mely a jó és tisztességes életre való kiváltságokkal bír. De mivel a polgároknak ez a sokasága egy közösséget alkot és tesz, s az ilyen együttes közösségek, valamint a helyek fekvése, úgy kiváltságaik és szokásaik tekintetében is különböznek és elütnek egymástól.”

Werbőczy, a *jogász* természetesen a jogi kritériumokat – kiváltságolt helyzet, fallal való kerítettség, polgáraik szabadságai – hangsúlyozza. A középkori magyarországi városok, pontosabban a szabad királyi városok kiváltságai biztosították lakosságuk számára a szabad bíró-, esküdt- és plébános-választást, bírójuk minden ügyben való illetékességét (s ez a rendi társadalomban a rendi hovatartozást is megszabta, pl. a nemesi vármegyétől való függetlenséget), a piac- és vásártartási jogot, polgáraik mentességét a vámok alól, a céhek szabad működését, a „kisebb királyi haszonvételek” s a beköltözés szabadságát. A szabad királyi városok – mint nemesi jogokkal rendelkező testület – nemesi birtokkal, pl. jobbágyközségekkel is rendelkezettek. E kiváltságok „leképezték” a városá emelt települések társadalmi-gazdasági funkcióit illetve támogatták azok kialakulását, sikeres működését (a polgárok vámmentessége, a piac- és vásártartási, esetenként az árumegállító jog a városok kereskedelmét, a kézműipari tevékenységet – a kézművesek maguk árulták termékeiket a piacokon és vásárokon –, a beköltözés szabadsága a népesség-tömrölést stb.). Így a városi privilégiumok többé-kevésbé megfeleltek a középkori ill. a feudáliskori városok funkcióinak: e települések elsősorban kézműipari és kereskedelmi központok, környékük piacközpontjai, kulturális centrumok – kolostorok, iskolák, egyházi intézmények, a vásári sokadalmak kultúra-közvetítő szerepe stb. –, lélekszámuk felülmúlja a környező falvak lélekszámát.

A fenn vázolt jellemzőkkel leírható települések köre és a városi rangú települések köre azonban nem felelt meg teljesen egymásnak. Egyrészt a közigazgatási-jogi értelemben vett városok társadalmi-gazdasági súlya, lélekszáma, funkciói, regionális szerepe nagymértékben eltérhetett egymástól, s ezt még a civitasok és oppi-

dumok, a polgári korszakban a törvényhatósági jogú és a rendezett tanácsú városok megkülönböztetése sem „képezte” le megfelelően, másrészt a városok társadalmi, gazdasági, térszerkezeti jellemzői nem minden város esetében voltak feltehetőek, ugyanakkor számos nem-városi jogállású település rendelkezett e „tulajdonosságokkal”. A dualizmus-kor végén, pl. a rendezett tanácsú városok közé tartozó 1535 lakosú Ruszt, a 2782 lakosú Leibic, a 3458 lakosú Szentgyörgy, a 4138 lakosú Kolozs híján volt jóformán minden városi funkcióinak, de Szepesbéla, Szepesolaszi, Felsőbánya, Vízakna, Újbánya, Jolsva, Poprád s még néhány további rendezett tanácsú város városi szerepköre is kérdéses. Ugyanakkor nem rendelkezett városi ranggal a megyeszékhely funkcióját betöltő 8 ezer lakosú Balassagyarmat, valamint Ipolyság, Liptószentmiklós, Túrócszentmárton, Aranyosmarót, Magyaróvár, Nagyszőlős, Alsókubin (igaz, ezek között találunk alig néhány ezer lakosú településeket is), a 12 ezer lakosú érseki székhely, Kalocsa, a 42 ezer lakosú Békéscsaba, a 17 ezer lakosú Mohács, a 26 ezer lelkes Szarvas és így tovább. Elsősorban ez a felismerés – ti. a városi rang és funkció meg nem felelése – vezetett oda, hogy városdefinícióikban ill. a városállomány vizsgálatakor a várostörténetészek sem elégedtek meg a jogállás nyújtotta támpontokkal, s társadalmi, gazdasági elemekkel bővítették a városok kritériumrendszerét,⁵ illetve a városállomány, a városhálózat vizsgálatánál a jogállást mellőzve más kritériumokat – „mutatókat” – alkalmaztak. A középkori magyarországi „városhierarchia” kimutatására Fügedi Erik a koldulórendi kolostorok elterjedését vette számításba;⁶ Kubinyi András érzékenyebb s jól számszerűsíthető mutatóra talált a bécsi és krakkói egyetemekre beiratkozott magyarországi hallgatók lakóhely-statisztikájában (az 1440–1514 közötti időszakra vonatkozóan).⁷ A 18–19. századi városhierarchia feltárása során Gyimesi Sándor és a Bácskai Vera – Nagy Lajos szerzőpáros a városi intézményhálózat jelenlétére, a települések gazdasági funkcióira, vonzáskörzeteik – „piackörzetek” – kiterjedésére stb. vonatkozó statisztikai adatokra támaszkodtak, eltekintve a települések jogi helyzetétől.⁸

A városi települések körét gyakorta a városi jogot adományozó döntéshozók is a *lélekszám* alapján jelölik ki, abból kiindulva, hogy a város *népességtömörülés* (is), a városi funkciójú települések lélekszáma többnyire meghaladja a környező falvakét, illetve többé-kevésbé pontosan meghatározható országonként, régióként a városodás *küszöbértéke*, egy oly lélekszám-határ, mely felett a települések

5 A várostörténet-írás egyik klasszikusa, Henri Pirenne szerint a középkori város „... kereskedelemről és iparból élő közösség egy erődített fal védelmében, önkormányzattal és saját igazgatással, amelyek egy kiváltságolt kollektív személyiséggé teszik”. *Les villes et les institutions urbaines, I-II.*” c. munkájából idézi Győrffy 1997: 50. A lengyel Gieysztor pedig már csak az állandósult munkamegosztást, a rendszeres árucserét és a specifikus településformát említi a középkori város ismérvei közül. Idézi Győrffy 1997: 50.

6 Fügedi 1981. Fügedi E. eljárását indokolja, hogy a koldulórendek a jelentősebb városokba (azok mellé) települtek.

7 Kubinyi 1971. Kubinyi A. szerint: „[...] valamely magyarországi településből származó és külföldön tanuló diákok száma a település gazdasági fejlettségéhez egyenesen aránylik, így lehetőséget nyújt a különféle települések összehasonlításához, hierarchiájának megállapításához.”

8 Gyimesi 1975, ill. Bácskai–Nagy 1984.

nagy valószínűséggel városi szerepet töltenek be. A kiegyezés után, a polgári közgazgatás kialakításakor a törvényhatósági jogú városok lélekszámának alsó határát 12 ezer lakosban határozták meg.⁹ Az 1970-1980-as évek hazai városá-nyilvánítási gyakorlata pedig 8 ezer fő elérése után tette lehetővé a városi rang adományozását.¹⁰ Számos ország gyakorlata is a lakosságszám alapján jelöli ki a városokat; a „küszöbérték” például Izlandon 200, Új-Zélandban 1000, Franciaországban 2000, Ausztriában 5000, Görögországban 10.000, ám Japánban 50.000 fő. Nyilvánvaló, hogy a lakosságszám alapján nem lehet egyértelműen elhatárolni a városokat-falvakat, különösen olyan országokban, ahol a település-szerkezet régiókként eltérő, így Magyarországon sem, ahol a Dunántúlon és az Alföldön a városodás küszöb-értéke igen eltérő.¹¹ Még kevésbé használható a lakosságszám a városállományon belüli további differenciálásra, a városhierarchia megállapítására.

Az ún. *közgazdasági városfogalom* a települések által ellátott *gazdasági szerepkörök* településen belüli *arányát* veszi alapul, s a *nem mezőgazdasági jellegű* településeket tekinti városnak. Nem kell hosszasan időznünk e városfogalomnál: napjainkban a legtöbb régióban a mezőgazdasági lakosság aránya minimális – hazánkban is 6,5%-ra csökkent –, az ipar „városi jellege” megkérdőjelezhető, a napi ingázás elterjedése nem teszi lehetővé a település szerepköreinek a foglalkozási szerkezettel való „mérését”, a „tercializálódás” általánossá vált. A települések funkcióinak összetétele ill. foglalkozási szerkezete nem alkalmas a városi szerepkörű települések elkülönítésére, még kevésbé a városhierarchia feltárására, az urbanizáció szintjének mérésére.¹²

Napjainkban leginkább elfogadott – földrajzi – álláspont szerint *a város a településállományon belül kialakult földrajzi munkamegosztás terméke; e munkamegosztásban a központi szerepkört betöltő település, amelyben a városi alapfunkciók megfelelő mennyisége és sokfélesége tömörült*; olyan település tehát, ahol a lakosság nem mindennapi igényeit kielégítő tevékenységek, intézmények koncentrá-

9 Gyáni-Kövéér 1998. Kövéér György megemlíti, hogy 1848-ban a szabad királyi városokra vonatkozó törvény a lélekszám alapján három nagyság-kategóriát különböztetett meg: a kisvárosokat 12.000 főig, középvárosokat 12.000–30.000 lakossal, és 30.000 fő felett nagyvárosokat. Keleti Károly, a 19. század második felének jeles társadalomstatistikusa pedig a 10 ezer főt javasolta a városok alsó lélekszám-határának.

10 Részben e megkötés eredménye lett a városá-nyilvánításra kijelölt települések mesterséges felnövelése a környező falvak hozzácsatolásával, ha a városi rang várományosai nem rendelkeztek a szükséges lélekszámmal.

11 A Dunántúlon hozzávetőleg ötezer lakos felett már egyértelmű a városi szerepkörök megjelenése, az Alföldön viszont 8–10 ezer főnél húzódik ez a határ, ám itt még a 15–20 ezer lakosú néptömrölések városi jellege is igen szerény, elmosódott lehet; pl. a 18 ezer lakosú Balmazújvároson napjainkban sem működik bíróság, kórház, idegenforgalmi hivatal, földhivatal, ingatlanközvetítő, utazási iroda, a pénzügyeteket egyetlen takarékpénztári fiók képviseli stb.

12 A várostörténet során e „mutató” használhatósága változott, az ipari kor előtt a nem-mezőgazdasági jelleg többet árult egy egy-egy település településhálózati szerepéről, mint manapság, habár pl. a magyarországi városok esetében a kézműves-kereskedő lakosság a legritkább esetben került túlsúlyra egy-egy településben, különösképp nem az alföldi mezővárosok esetében. Az ipari kor kezdetén is több összefüggés mutatkozott az „urbanizáció” és a települések foglalkozási szerkezete között, ma azonban az életmód, a civilizatorikus javak elterjedése, az infrastrukturális ellátottság stb. függetlenedett a települések gazdasági jellegétől.

lódtek. Településhálózati szerepénél, „hivatásánál” fogva *tehát a város a csere, az érintkezés, a „találkozás” kitüntetett színtere* a területi munkamegosztás által strukturált világban; természetesen nemcsak az áruk cseréjének, hanem a tudás, az információ, a „kultúrák”, az eszmék cseréjének is. A központi szerepkörre támaszkodva a város jelentős *térszervező erővel* rendelkezik s gyakorta döntési, hatalmi központ.

Néhány kiegészítő megjegyzés a fenti városfogalomhoz.

- A településtudományban elfogadott a települések által ellátott szerepkörök „működési rádiusz” szerinti hármass felosztása:
 - a *helyi* (alapfokú, lokális) szerepkörök a tágabb értelemben vett szolgáltatások „mindennapi” szükségleteket ellátó tevékenységei (a szolgáltató ágazatok „saját” hierarchiájának alsó fokán álló intézményeinek tevékenységei, pl. az elemi iskolák, „házi orvosok”, élelmiszerbolt, községi adminisztráció, postai alapszolgáltatások, egyházközségek stb.).
 - A *városi alapfunkciókon* vagy *központi* („központi helyi”) *funkciókon* a szolgáltató ágazatok hierarchiájában magasabb szinteken álló, kevésbé mindennapi igényeket kielégítő intézményeit, tevékenységeit értjük (tehát pl. a közép- és felsőfokú oktatást, a kórházakat és szakrendelő-intézeteket, klinikákat, bíróságokat, a luxuskereskedelmet stb.), melyek szolgáltatásaikkal, „városi javakkal” az e szempontból funkcióhiányos „vidéket” is ellátják.
 - A *speciális* (régióon túlnyúló hatókörű) funkciók jelenléte a településhálózat egyes elemeiben nem szükségszerű, tevékenységük eredménye – az „áru” – nem kötődik szorosan a települések lakosságához; ilyen tevékenység (funkció) manapság pl. a gyárilap tevékenysége, az idegenforgalom stb.
A városokban a földrajzi munkamegosztás eredményeként a „központi” funkciók koncentrálódnak, bizonyos fokú mennyiségi-minőségi (sokféleség!) koncentráció nyomán alakulnak ki a városi funkciójú települések.
- A fentiekből következik, hogy nem minden, a környező „vidékhez” fűződő településközi kapcsolatokkal rendelkező település számít városnak: elaprózott településszerkezetű, aprófalvas területeken az alapfokú intézmények több környező települést láthatnak el szolgáltatásaikkal (körjegyző, „körzeti” általános iskola, több faluban működő orvos, állatorvos stb.), de ezzel nem emelik székhelyüket várossá. Magyarország aprófalvas vidékein, pl. Zala, Vas, Baranya megyékben néhány száz lelkes kisfalvak intézményei is „vonzásterületre” tesznek szert, „központok” lehetnek, de nem városok.
- Az egyes tevékenységek, intézmények „városképző” szerepe koronként változhat/változik, elterjedtségének, gyakoriságának függvényében. A középkorban mindenfajta iskola városi funkciónak számított; a dualizmus korában a 20. század elejéig mindössze két egyetem működött – Budapesten és Kolozsvárott –, vagyis országos szerepkörű intézmények voltak, mára viszont a regionális szint „alá” süllyedtek. Gyökeresen megváltozott az ipar szerepe is a városképzésben; a 19. század derekáig az ipar – a kézműipar! – városi szerep-

kört töltött be, a város-falu munkamegosztás leggyakoribb megnyilvánulása a kézműipar elkülönülése volt az agrártevékenységtől. A gyáripar viszont csak közvetett kapcsolatban áll a városodással, pl. hozzájárul városi méretű népességtörmölések kialakulásához.

- A város, mint a földrajzi munkamegosztás terméke, városi javakkal látja el vonzaskörzete lakóit is. A vonzásterület, „piackörzet” tehát a városi szerepkör „velejárója”, ám speciális településhálózat esetén, mint pl. a Nagyalföldön, markáns vonzaskörzetek, legalábbis a közigazgatási határokon túlterjedő vonzaskörzetek nem alakultak ki. A települések város-volta *nem párosul szükségszerűen* markáns vonzaskörzetek kialakulásával, jelenlétével, a város fogalma nem köthető a vonzaskörzetek jelenlétéhez, hierarchikus pozíciója, városi szerepkörének súlya vonzaskörzetének nagyságához. Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert egyes vizsgálatok épp a piackörzetek kiterjedésével, nagyságával ill. a városoknak a „vidék” ellátásában játszott szerepével „méri” a városok hierarchikus pozícióját. (Így járt el „klasszikus” tanulmányában a geográfus W. Christaller, magyarországi vizsgálatait során Major Jenő vagy Gál Zoltán, a történészek közül pedig Bácskai Vera – Nagy Lajos. E kérdésre még visszatérünk.)
- A városok településhálózati szerepköréből, a városok-falvak közötti munkamegosztásból következik a városoknak a *cserében* játszott kiemelkedő szerepe; a városok s a „vidék” javainak cseréje jórészt a városokban zajlik, de az – eltérő termelést folytató – „vidékek” egymásközi cseréje is a városokba koncentrálódik, legalábbis a gazdaság magasabb fejlettségi fokán. Már a geográfia egyik legelső művelőjeként számon tartott Strabon szerint is a város „... az a hely, ahonnan kiindulva, és ahová érkeve az emberek nem csupán egymással érintkeznek, hanem a külvilággal is”.¹³ Hasonló vélemények hosszan lennének sorolhatók; közülük csupán L. Mumfordra hivatkozunk – „A város voltaképpen már eredetétől fogva olyan struktúráként jellemezhető, amely kiválóan alkalmas a civilizáció javainak tárolására és közvetítésére, átadására...”¹⁴ – s a „városvédő” B. Oudin idézzük, aki szerint „... keveredés, csere – ezen a ponton érintjük a város zsenijét”¹⁵.
- Természetesen a városnak *a csere kitüntetett színtereként, a településhálózat központi szerepkörű tagjaként* való meghatározása csupán a városok „génieszának” lecsupasztított vázát tükrözi. Erre a „vázra” egy sor *járulékos jegy* rakódik, figyelembevételük hozzájárul a városokról formálható kép gazdagításához. A városok sokrétű funkcióinak működtetése jelentős munkaerőigénnyel jár: a város vonzást gyakorol környezetének lakosságára (migrációs központ), lakossága növekszik, lélekszámára nézve kiemelkedik környezetéből. A városi intézmények működtetése magasabb szintű szaktudást igényel; a városi társadalmak nemcsak népesebbek a falusiaknál, hanem eltérő foglal-

13 Idézi: Pounds 1997: 69.

14 Mumford 1985: 36.

15 Oudin é.n.: 37.

kozási szerkezetük, képzettségük, iskolázottságuk. Ennek, valamint számos más tényezőnek a hatására – pl. eltérő művi környezet, a kiváltságos helyzet, a „tömeg-létből” fakadó szociálpszichológiai hatások stb. – jellegzetes városi életmód, értékrend, életstílus, szociálpszichikai viselkedésmód alakul ki a városok falai között. A művi környezet, az infrastruktúra – már csak a nagy népességtömörülésből fakadó igények miatt is – ugyancsak eltérő a falusi településektől.

A városok e sokoldalúsága, sokrétű „mássága” ill. a pusztai településhálózati szerepkörön felülemelkedő jellegzetességek készítették a városokról gondolkodókat újabb és újabb, a városok „lelkéhez-géniuszához” közelebb férköző megállapításokra, meghatározásokra. Ezek sorában újra s újra felbukkan a várost a *szabadság színteré*ként meghatározó nézet. A már idézett B. Oudin is abban látja a város „hivatását”, hogy az a „szabadság helyszíne”. („Ha egy szóban kellene definiálnunk a városi koncentráció létjogosultságát, azt mondhatnánk, sajátos hivatása, hogy a *szabadság helyszíne* legyen.”¹⁶) Ezt a szabadságot értelmezhetjük a városi kiváltságok által garantált szabadságjogokként, a rendi társadalmakban a feudális kötöttségektől való mentességként, a városi önkormányzatok, céhek, a polgárok szabadságaként, de értelmezhető tágabban is: a városi „tömeg” biztosította arctalanságként, anonimitásként, a lazább társadalmi kontrollként, de mindenekelőtt a *választás* lehetőségeként. „Mi indokolja a »szabadság« szót, amikor a város fogalmát gyakrabban asszociálják a polgárságéval? A szabadság ugyanis az élet minden területén elméleti marad, ha nem párosul a gyakorlatban a választás lehetőségével. A választás megvalósulásához pedig a választék megléte szükséges. Súlyos tévedés a kényszerben és elnyomásban látni a szabadság egyetlen akadályát [...] Csak a városi teszi lehetővé az ember számára, hogy *másoktól különböző önmagára eszméljen, és ugyanakkor találkozzék más, a többiektől hozzá hasonlóan különböző lényekkel*” – summázta a város nyújtotta szabadságról való vélekedését Oudin.

A szociológia illetve a kultúranropológia „meditációi” vezetnek át a „konkrét”, statisztikai adatokkal, topográfiai koordinátákkal jól-rosszul megragadható „várostól” az „eszmék világában létező” városig, az ezt a síkot definiáló városfogalmakig. A kultúranropológiai megközelítési módokat Niedermüller Péter összegezte,¹⁷ két alaptípusukat különböztetve meg: a makro-antropológiai szemlélet „...– amely rendkívül szorosan kötődik a klasszikus városszociológiához, s mindenekelőtt a chicagói iskolához – úgy tekint a városra, mint ténylegesen létező, történetileg kialakult és a fizikai térnek egy adott struktúrájával rendelkező településtípusra.” Az ezzel a szemlélettel készült városvizsgálatok kutatják a szegregációt, az etnikai településszerkezetet, az urbanizáció különböző típusait, a városi életmód főbb mutatóit, „...azaz leírnak és bemutatnak mindent, ami a városi életből kívülről megfigyelhető.” Ezek a vizsgálatok a Szerző szerint nem különösebben eredetiek, jelentőségük a „...városnak, mint egységes egésznek a teoretikus

16 Oudin é.n.: 37.

17 Niedermüller 1994.

megközelítésében, tárgyalásában, holisztikus értelmezésében” rejlik. A *mikro-antropológiai* „beszédmód” lényege, hogy „...nem általában beszél a városról, hanem a városban élőknek a várossal kapcsolatos tapasztalatait teszi a vizsgálat tárgyává: azt elemzi, hogy mi az a „kép”, ami az emberekben a saját városukkal kapcsolatban él...”¹⁸. Ezért a mikroantropológiai vizsgálatok figyelme afelé fordul, „...hogyan a városban élő emberek hogyan mozognak a városi terekben, milyen szabályok mentén és hogyan használják ezt a viszonylag bonyolult térstruktúrát, illetve hogy a városi tér egyes szeletei milyen kulturális, társadalmi és szimbolikus funkciókat töltenek be... a tér nem csupán fizikai, hanem – vagy talán mindenekelőtt – kulturális jelentéseket hordozó és szimbolikus funkciókat betöltő entitás.” A város más szerzőknél is megfogalmazódik mint „lelkiállapot”, viselkedésforma, „általános emberi életstruktúra” és így tovább.¹⁹

Ám bármennyire is termékeny gondolatsort indíthatnak el e megközelítések, a településföldrajz számára nem használhatóak (az ún. „behaviorista földrajz” keresi hasonló kérdésekre a választ), hisz a településföldrajz nem csak elmélkedik vizsgálódásai tárgyáról, hanem feladata a vizsgált „tárgy” teljes állományát valamilyen szempontból megítélni, topográfiaileg rögzíteni – tehát esetünkben a városi funkciójú településeket elkülöníteni a falusiaktól, az egyes hierarchikus szintekbe sorolandó városokat tételesen megadni –; nem alkalmazhatók már pusztán gyakorlati okokból sem: a fenti megközelítési módok esetében nem rendelkezünk megfelelő információkkal. Nem beszélve arról, hogy a fenti fogalmak – mint pl. az „elképzelt város”, a város, mint „lelkiállapot” stb. – statisztikai adatokkal nem fejezhető ki, nem is alakítható ki egységes vélekedés egy-egy településről, ha azt lakóik képzetében élő s így szükségszerűen igen tarka képpel azonosítjuk.²⁰

Ám pusztán a városok „materiális” összetevői is – mint korábban említettük – bonyolult rendszert alkotnak; ez lehetővé-szükségessé teszi a sokirányú megközelítést, vizsgálatot, ugyanakkor világosan és egyértelműen meg nem fogalmazott

18 Niedermüller 1994. A szerző kifejti: „...a városok nemcsak formájukat, kiterjedésüket, nagyságukat, építészetüket tekintve különböznek egymástól, hanem elsősorban azért, mert a városok lakói másképpen élik meg saját városukat, és ezeken az eltérő „megéléseken” keresztül másképpen teremtik meg azt; mert a mindennapi életüket élő emberek másképpen alkotják meg önnön képüket a városról és ez a másképpen megalkotott kép nagyon különböző városokat hoz létre, azaz a közigazgatásilag ott lévő, egy adott fizikai teret elfoglaló város mindig másképpen és másképpen válik az 'elképzelt' várossá, az egyedül valóságos várossá, amiben élni lehet.”

19 Park, Robert E. a városzociológia egyik klasszikusa szerint „...a város lelkiállapot, szokásokból és hagyományokból, a szokások keretében szerveződő s a hagyomány által közvetített viselkedésmódból és érzelmekből összetevődő egész.” Idézi Benevolo é.n.: 67. Park, Robert E. „*The City: Suggestions for the Investigation of Human Behaviour in the Urban Environment*” c. tanulmányából, Chicago, 1925. Kalmár Zoltán megfogalmazásában „A város nem csupán az ember által megkonstruált-épített környezet, nem egyszerűen építészeti vagy szociális probléma, életmód vagy életforma, hanem az általános emberi életstruktúra feltűnése is. A város termékeny meditatív lehetőség, hiszen a városról gondolkodni nem jelent mást, mint az emberekről gondolkodni. A város az emberek konkrétabb konklúziója, realisabb életegysége, mint az állam vagy a natio eszméje.” Kalmár 1996: 64.

20 Erre a vélekedésre jutott Niedermüller 1994. is: „Hiszen a városok sokféleségét, a tényleges város és az elképzelt város közötti kapcsolatokat, összefüggéseket és feszültségeket nem lehet statisztikailag megragadni, vagy ha lehet is, az eredményből éppen az fog hiányozni, amit az adott táblázat ábrázolni szeretett volna.”

kutatási célkitűzések esetén a vizsgálati szempontok összemosódásához, értelmezhetetlen eredményhez vezethetnek. Hibás az a vélekedés, hogy a korszerű matematikai-statisztikai módszerek – mint pl. a faktor- és klaszteranalízis – birtokában megengedhető a rendelkezésünkre álló adatok szelektálatlan tömegének bevonása a vizsgálatokba, rábízván az alkalmazott eljárásra ezt a kutatói feladatot.

A városföldrajz főbb vizsgálati tereumait az alábbiakban vázolhatjuk:

- Mint város-definícióknban megfogalmaztuk, a központi szerepkör megléte, bizonyos mennyiségének és választékának előfordulása emel egy települést várossá, hívja létre azokat a településközi kapcsolatokat, viszonyokat, amelyek az adott város *településhálózati szerepét* meghatározzák. A településhálózati szerepkört első renden a *városhierarchiában* elfoglalt helyzet határozza meg. Ennek kimutatása a *központi funkciójú intézmények, tevékenységek* számbavételén alapul, mindenekelőtt a kínált *választék* figyelembevételével.
- A *településhálózatban elfoglalt helyzet* más aspektusaira mutat rá a *városi funkciók súlyának, volumenének* számbavétele – lásd előbb –, e funkcióknak *városon belüli* jelentőségének, szerepének vizsgálata – amit pl. az 1000 lakosra jutó kórházi ágyszámmal, középiskolai tanulóval, a kiskereskedelmi boltok alapterületével stb. fejezhetünk ki –, amely már átvezet a *városok funkcionális típusainak* vizsgálatához. Kimutatható a városi szolgáltatások vidékre jutó hányada (W. Christaller szóhasználatával élve jelentőségtöbblete), ill. a *vonzáskörzet nagysága* (ám ez utóbbi nem áll egyenes arányban a hierarchikus szinttel, a városnak a településhálózatban betöltött szerepével).
- A *funkciók településen belüli ágazati arányai* (a funkciók közé sorolva a lakófunkcióit is!) jelölik ki a városok *funkcionális típusait* (pl. gyáripari város, kikötőváros, üdülőtelepülés, adminisztratív-kulturális központ, stb.). Az ingázás tömegessé válása miatt előfordulhat, hogy egyes városi méretű és városi funkciókkal rendelkező települések keresőinek többsége nem a lakóhelyén dolgozik; ez esetben indokolt a „lakóvárosok” (agglomerációs városok) típusának kijelölése is. Az egyes funkció-csoportok, ágazatok településen belüli súlyának összehasonlítására többnyire a lakosság *foglalkozási szerkezetét* használják.
- Az elmúlt évtizedekben a településekkel foglalkozó tudományok – településstatistika, településtudomány, városföldrajz, városszociológia stb. – körében nagyszámú vizsgálat célozta a *fejlettségi szint* meghatározását. A *településfejlettségi vizsgálatokban* az az igény jut kifejezésre, hogy a települések valamennyi összetevője, tevékenysége összemérhető legyen. A legkülönbözőbb léptékű és jellegű tényezők – pl. intézményellátottság, közművesítettség, a lakásállomány mutatói, a lakosság műveltségi szintje, egészségi állapota, a településsel való elégedettség foka, a jövedelmi viszonyok és így tovább – összemérésének talán egyetlen lehetősége kínálkozik abban, ha feltételezzük: e tényezőknek létezik egy optimuma (vagy maximum-értéke), s változásuk-„fejlődésük” ezen érték felé halad. E „fejlettségi skálákon” a városok legkülönbözőbb összetevőinek helyzete kijelölhető – pl. az adott állományon belüli rangszámmal –, s ezen

értékek valamilyen módszerrel összegezhetőek, kialakítható akár egyetlen fejlettségi mutatószám (pl. a rangsorszámok átlagértéke).

Az *urbanizáció* szintjének meghatározása tulajdonképp ugyancsak fejlettség-vizsgálat, a „mutatók” köre azonban mérlegelést kíván. Nem feltétlenül „urbanizációs mutató” pl. a lakosság elégedettségi szintje lakóhelyével kapcsolatban, vagy az alapfokú intézményekkel való ellátottság.

- ❑ A város változó rendszer; az *elmozdulás üteme és iránya* alapján kijelölhetők *dinamikai* típusai, a *modernizációhoz* való viszonyuk, várostörténeti jellemzőik.
- ❑ A város méretére, funkciói súlyára, jelentőségére vonatkozó „mutatók” alapján – pl. lakosságszám, munkahelyek száma, az intézmények volumen-adatai (pl. kórházi ágyszámok, középiskolás tanulók száma stb.), a lakásállomány nagysága, a beruházások értékei stb. – meghatározható a *településállományon belül elfoglalt „súly”,* ami természetszerűleg nem azonos a *településhálózatban* elfoglalt helyzettel, amely a központi funkciók fejlettségének, jellegzetességeinek alapján jelölhető ki.
- ❑ Végül a fenti szempontok alapján (esetleg kiegészülve pl. a regionális helyzettel, városesztétikai szempontokkal stb.) kijelölhetők a városok *általános* (komplex) *típusai* (a meglehetősen eltérő jellegű, jelentőségű szempontok összevetésének problémáitól most eltekintünk). Ehhez az „alapkoordinátákat”, véleményünk szerint a *településhálózatban elfoglalt helyzet* (hierarchikus szint, a központi funkciók további jellemzői) s az *ellátott funkciók „szerkezete”* adja.

Most nem is szólván egyéb vizsgálódási szempontokról (napjaink divatos témája a városok „versenyképességének”, innovációs képességének, modernizációs hajlandóságainak, „sikerességének” vizsgálata), nyilvánvaló a városvizsgálatok lehetséges sokfélesége. Ezek egyértelmű elkülönítése a vizsgálatok sikerének egyik feltétele.

A MAGYARORSZÁGI VÁROSOK HIERARCHIÁJA A SZÁZADELŐN

1848 után a társadalmi és politikai berendezkedés gyökeres változása merőben új feltételeket teremtett a településfejlődés számára: *megszűnt a települések feudális-kori jogállása*, a településhálózat alakulásában a „*szabadverseny*” vált meghatározóvá, hatottak az ipari-technológiai „forradalom” eredményei, a kiegyezés után lehetősége nyílt hazánknak az önálló gazdaságpolitika kialakítására.

A magyarországi gazdaság modernizációjának, növekedésének nemzetközi feltételei is kedvezőek voltak (agrárkonjunktúra, tökefelesleg a nyugat-európai országokban). A gyáripar a 19. század végén már képes volt akkora *népességtömörüléseket* létrehozni, melyekre támaszkodva a városodás-városiasodás a modernizáció újabb szakaszába léphetett. A kiépülő *vasúthálózat* ösztönözte a dualizmuskori városfejlődést, a vasúthálózatban elfoglalt pozíció kihatott a városok fejlődési

lehetőségeire. Ez a viszony azonban korántsem volt mechanikus és egyirányú: a vasút többnyire a településfejlődés meglévő tendenciáit erősítette fel.

A polgári közigazgatás kiépítése nyomán az 1870-es években a *közigazgatás* településfejlesztő (városfejlesztő) szerepe megnövekedett; az igazgatás székhely-választása közvetve-közvetlenül ösztönözte a városfejlődést. A székhellyé válás egy sor „városi” intézmény letelepedését eredményezte, köztisztviselőket érkezttek az egyes településekre, az igazgatási intézmények mellé egyéb városi funkciók telepedtek.

Módszertani megfontolások illetve eljárások

A városoknak a településhálózatban – mint hálózatban! – elfoglalt helyzetét *legkövetlenebbül a (település)hierarchiában elfoglalt pozíció* határozza meg. Ezt a pozíciót viszont a szűkebb értelemben vett városi funkciók összetétele, egyes szerepkörök ill. e szerepköröket ellátó *intézmények jelenléte vagy hiánya*, a városi funkciók – mégpedig a hierarchikusan differenciált funkciók-intézmények – *választéka* határozza meg.

A város fogalmánál mondottakból következik néhány, a városhierarchia értelmezésével kapcsolatos megfontolásunk. A tágan értelmezett szolgáltatások egyes szektoraiban – mint pl. az oktatás, közigazgatás, igazságszolgáltatás, kereskedelem, katonai igazgatás stb. – működő intézmények maguk is *hierarchikusan tagoltak*. Ezt a tagoltságot a fenntartásukhoz szükséges lakosság minimális száma, igénybevételük gyakorisága, egyes esetekben nyilvánvaló egymásra épültségük, esetleg szervezeti alá-fölérendeltségi viszonyaik határozzák meg. Ebből következik, hogy a városhierarchia-vizsgálatoknál az egy-egy településben előforduló városi intézményeket hierarchia-szintekre tagoltan kell számba vennünk. A városi intézmények volumenét a szűkebb értelemben vett hierarchia kimutatásánál csak korlátozott mértékben vettük figyelembe, ám a városhálózatban elfoglalt hely meghatározása céljából részletesen vizsgáltuk azt.

A városhierarchia feltárására számos módszert dolgoztak ki. Ezek néhány alaptípusba sorolhatók. A vizsgálatok egy része nem kísérli meg a városi funkciók részletezőbb számbavételét, hanem a városi szerepkör valamely „következményét” méri, mint pl. W. Christaller német geográfus az 1930-as évek elején Dél-Németországban lefolytatott vizsgálata során, aki a telefonelőfizetők számában találta meg a „központosultság” mérőszámát.²¹ De hasonlóan járt el pl. Fügedi Erik, aki a középkori városhierarchiára az egyes városokba települt koldulórendek számából,²² vagy Kubinyi András, aki viszont az egyes településekből a külföldi egyetemekre beiratkozott hallgatók számából következtetett.²³ Mások valamely központi funkció által kialakított hierarchikus rangsort azonosítják

21 Christaller 1933.

22 Fügedi 1981.

23 Kubinyi 1971.

a városi funkciók összessége által kialakított hierarchiával, elkerülendő az egyes „ágazatok” mutatóinak összegzésénél felmerülő nehézségeket. Major Jenő a hatvanas évek elején a kiskereskedelmi szerepkör mérőszámai alapján határozta meg a magyarországi városok rangsorát, hasonlóan nagyszámú külföldi vizsgálathoz.²⁴

A hierarchia-vizsgálatok többsége viszont „tétélesen” számba veszi a városi intézmények előfordulását egy-egy településben, mintegy leltározva azokat.

Magunk a századelő városhierarchiájának meghatározására „leltározó” módszert alkalmaztunk; 88 városi intézmény meglétét vettük figyelembe településenként. E számban nincsenek benne az országos funkciók ill. intézmények, ugyanis Budapest helyzete a magyarországi városhierarchiában olyannyira egyértelmű volt a 20. század elején is, hogy ennek „kimutatását” feleslegesnek tartottuk. A „szintjelző” intézmények kiválasztásakor nem az volt a célunk, hogy azok lehetőség szerint a települések városi intézményhálózatát teljes körűen felmérjék, hanem azzal a feltételezéssel éltünk, hogy a „mutatók” e reprezentatív köre megbízhatóan *jelzi* egy-egy település város-voltát ill. hierarchikus szintjét. A kiválasztott „mutatókat” *előfordulásuk gyakorisága* alapján hierarchikus szintekbe soroltuk. Ezek:

- I. Országos szint
- II. Regionális szint („indikátorai” a 2–20 településben előforduló intézmények)²⁵
- III. A fejlett megyeszékhelyek intézményei (21–39 településben fordultak elő)²⁶
- IV. Megyeszékhelyek intézményei (40–80 településben)²⁷
- V. Középvárosi intézmények (81–180 településben)²⁸
- VI. Járási szintű intézmények (181–450 településben)²⁹

Az egyes funkciócsoportok ill. hierarchiaszintek számára megállapított küszöbértékek alapján kerültek az egyes települések besorolásra az alábbi hierarchiaszintekbe:³⁰

24 Major 1964. Mégpedig a: $K = F_v - L_v \times F_m / L_m$ képlettel, ahol K a központ jelentőségtröbblete (a kereskedelmi forgalom vidékre jutó hányada),

F_v a város szaküzleteinek éves forgalma,

L_v a város lakosság száma,

F_m a megye szaküzleteinek éves forgalma, és m a megye lakosság száma

25 Pl. a postaigazgatóságok, közjegyzői kamarák, királyi főügyészségek, a Magyar Általános Hitelbank fiókjai, legalább 22 millió koronás pénzügyi betétállomány stb.

26 Pl. az ügyvédi kamarák, honvéd ezredparancsnokságok, az Osztrák-Magyar Bank fiókjai, a Phönix biztosító fiókjai, kerületi iparfelügyelet, felsőkereskedelmi iskolák, harmincnál több ügyvéd stb.

27 Pl. erdőhivatalok, pénzügyigazgatóságok, megyeszékhelyek, törvényszékek, honvéd zászlóalj-parancsnokságok, legalább 8 millió koronás pénzügyi betétállomány, legalább 17 ügyvéd stb.

28 Pl. erdőgondnokságok, MÁV osztálymérnökségek, csendőrszakaszok, középiskolák, kincstári postahivatalok, legalább 4 millió koronás pénzügyi betétállomány stb.

29 Pl. polgári iskolák, közjegyzők, adóhivatalok, járásbírók, szolgabírók székhelyei, legalább 2 millió koronás pénzügyi betétállomány, legalább három ügyvéd stb.

30 A mutatókat az egyes szinteken belül két csoportra osztottuk, az állam- és közigazgatási ill. igazságszolgáltatási intézményekre („államilag” kijelölt székhelyű, adminisztratív funkciójú intézmények) és a „piaci alapokon” szerveződő szolgáltató intézményekre (pl. pénz- és biztosítóintézetek, ügyvédek száma, a pénzügyi betétállomány, középfokú oktatás, kereskedelmi és iparkamarák stb.). A mutatók összegzésekor ugyanis mindkét mutatócsoportban meg kellett felelniük az egyes városoknak a hierarchia-szintenként előírt feltételeknek ahhoz, hogy a szóban forgó

- I. (Főváros)
- II. Regionális központok
- III. Megyeközpontok
- IV. Középvárosok
- V. Kisvárosok
- VI. Járási szintű funkciókkal (is) rendelkező települések.

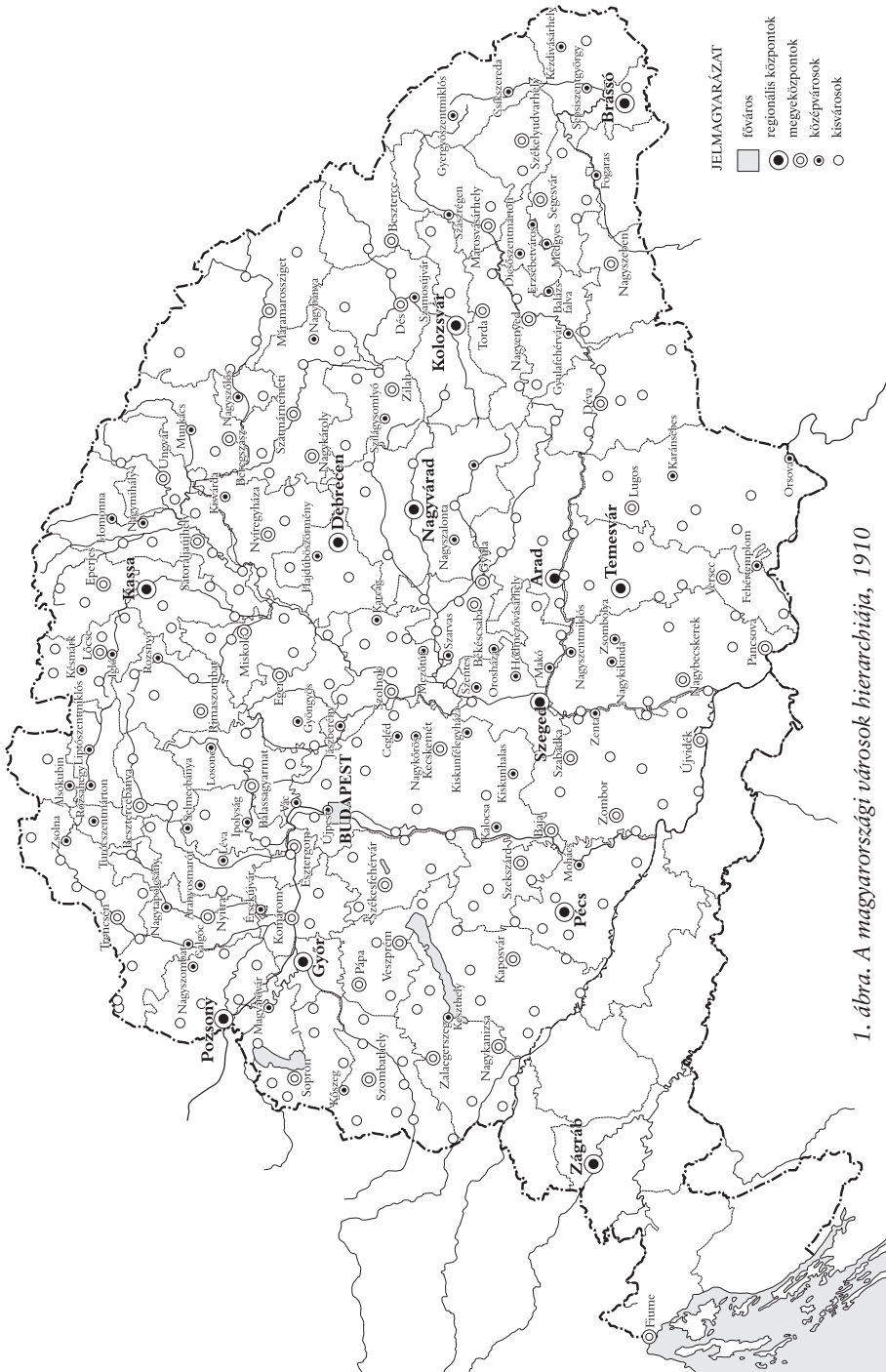
A vizsgálatokat 1910-es adatokkal végeztük Horvát-Szlavonországot figyelmen kívül hagyva Magyarország egész területére. Egy korábbi vizsgálatunkban³¹ 1900-as adatok alapján határoztuk meg a magyarországi városhierarchiát. Ezen vizsgálat megismétlését nemcsak az 1900 és 1910 között eltelt évtized indokolta, hanem az alkalmazott módszer finomítása: az 1900-ra vonatkozó vizsgálat során a figyelembe vett mutatókat együttesen kezeltük, így előfordulhatott, hogy a csak közigazgatási központi szerepkörrel rendelkező települések is magas hierarchikus besorolást nyertek. A jelen tanulmányban az adminisztratív és az egyéb intézményeket (oktatási, pénzügyi, kereskedelmi, egészségügyi stb.) külön-külön vettük számba s az egyes hierarchikus szintek elérésében mindkét mutatócsoport feltételeinek meg kellett felelni.

EREDMÉNYEK

A nyert eredményeket az 1. táblázat és a 1. ábra tartalmazza. A táblázat adataiból kiviláglik, hogy a századelő Magyarországon jóval több funkcionális értelemben vett város létezett, mint amennyit az államigazgatás városi ranggal elismert. A 139 városi rangú településsel szemben összesen mintegy 420–430 településben mutatható ki a városi funkciók bizonyos koncentrációja. A városok-falvak közötti határt még a hierarchia-vizsgálatok eredményeként sem húzhatjuk meg egyértelműen, hisz bizonyos városi intézmények jelenléte esetén is kérdéses lehet a települések városi jellege kis népességszámuk, a „járulékos városi jegyek” hiánya vagy szerény volta következtében (a városi tradíciók hiánya, falusias településkép, rurális társadalom, a városias életforma kialakulatlansága, infrastrukturális hiányok stb.). Ezen megfontolások alapján a „járási funkciókkal rendelkező települések” kategóriáját figyelmen kívül hagyhatjuk a városállomány meghatározásakor (lásd alább), noha közöttük is akadt néhány település, amely a szigorúbb megítélés alapján is elnyerhetné a városi minősítést (Pöstyén, Modor, Moson, Érmihályfalva, Poprád stb.), s a részleges funkciójú kisvárosok közé is bekerültek a város-falu határán álló települések (pl. Nagyigmánd, Vámosmikola, Edelény, Trsztena, Lengyeltóti, Szentlőrinc, Nagykapos stb.). Még egy ilyen korrekció után is kb. 330 település városi szerepköre feltehetőleg ez a szám több mint kétszerese a hivatalosan elismert városoknak.

szintbe besorolást nyerjenek. Ezzel el kívántuk kerülni, hogy egyes adminisztratív központok (megye- vagy járási székhelyek) csupán igazgatási funkcióik révén bekerüljenek valamely hierarchia-szintbe, miközben egyéb városi funkcióik jelentéktelenek.

31 Beluszky 1990.

1. táblázat. A funkcionális értelemben vett városok hierarchikus tagolódása

Hierarchiaszint	Központok száma	Ebből			Központok száma az előző szinttel együtt
		teljes körű funkcióval	hiányos rendelkező	részleges központ	
I. Főváros	1	1	–	–	1
II. Regionális központok	12 ^{a)}	6	4	2	13
III. Megyeközpontok	50	17	12	21	63
VI. Középvárosok	65	29	31	5 ^{b)}	128
V. Kisvárosok	204	88	52	64	332
VI. Járási funkciókkal is rendelkező települések	93		93 ^{c)}		425
Összesen: I–V.	332	141	99	92	–
Mindösszesen	427	–	–	–	–

a) A regionális szintnél kivételesen számításba vettük Zágrábot is, a további szinteknél viszont nem szerepelnek Horvát-Szlavonország városai.

b) Tulajdonképp kisvárosok megyei funkciókkal (lásd lentebb)

c) A hierarchia-szinten belül további tagolást nem végeztünk.

2. táblázat. Az egyes hierarchia-szintekbe sorolt települések jogállása és igazgatási székhely szerepe

Hierarchiaszint	Települések száma	Jogállás			Közigazgatási székhely-szerep	
		törvényhatósági jogú	rendezett tanácsú város	község	megye	járási székhely
I. Regionális központ	12 ^{a)}	11	1	–	11	11
II. Megyeközpont	50	14	34	2	39	46
III. Középvárosok	65	2	40	23	13	54
I. Kisváros						
a) teljes	88	–	16	72	–	82
b) hiányos-részleges	116	–	9	107	–	110
V. Járási funkciókkal rendelkező település	93	–	8	85	–	74
Összesen	426	27	108	289	63	377

a) Zágrábbal együtt

A városi rangú és funkciójú települések, illetve a közigazgatási szerepkör és a városhierarchia közötti összefüggések a korabeli városhálózat fontos jellemzőit képezték. A két „állomány” számszerű összevetése is nyilvánvalóvá tette meg-nem-felelésüket, annak ellenére, hogy az 1870-es években a polgári közigazgatás kialakításakor „rendet vágtak” a települések kusza feudáliskori jogállásában,

a tényleges szerepkörökhöz közelítve a jogállást. Az összefüggések részletezőbb szemrevételezését teszi lehetővé a 2. táblázat.

A *regionális központok* körében a funkció és a „rang” *megfelelése* majd teljes. Csupán Brassó nem tartott igényt a törvényhatósági jogra, valamint Szeged nem töltött be közigazgatási székhely szerepet. A megyeközpontok körében már a rendezett tanácsú városok kerültek többségbe, s megjelenik soraikban két községi jogállású település is: a megyeszékhely-funkciót betöltő Balassagyarmat és a 42 ezer lakosú alföldi mezőváros, Békéscsaba. A *megyeközpontok* többsége megyeszékhely ugyan, de több városnak sikerült közigazgatási székhely-szerepkör nélkül is „felkapaszkodnia” e hierarchiaszintre (így a speciális helyzetű Fiumének, a közel 100 ezer lakosú, hatalmas városhatárral rendelkező Szabadkának, a hasonló helyzetű Kecskemétnek, Zala megye tényleges városi központjának, Nagykanizsának, a Veszprém vármegyében hasonló szituációban funkcionáló Pápának, a már említett, községi jogállású Békéscsabának stb.). A *középvárosi* hierarchia-szint képezi az átmenetet a jogállás területén: két törvényhatósági jogú város is bekerült e számukra „méltatlan” hierarchia-szintbe (a hosszú idő óta hanyatló egykor gazdag bányaváros, Selmecbánya, és az óriás-mezőváros, Hódmezővásárhely), többségbe a rendezett tanácsú városok kerültek, s két tucat község, melyeknek a rendezett tanácsú városi jogállás megadása a korabeli viszonyok között is indokoltnak tűnik; ráadásul e községek közül több megyeszékhelyként funkcionált. Községi jogállásban maradt pl. a 17 ezer lakosú élénk kereskedőváros, Mohács, Kalocsa, a 12 ezer lakosú érseki székhely, Túrócszentmárton és Liptószentmiklós, a Felvidék kisépességű, de élénkforgalmú megyeszékhelyei, az ugyancsak megyeszékhely Magyaróvár vagy Nagyszőlős; Orosháza és Szarvas, a két 20 ezer lakoson felüli alföldi mezőváros és így tovább. A városi rang adományozásának – felvállalásának? – gyakorlata különösen akkor válik vitathatóvá, ha figyelembe vesszük, hogy másfél-négyezer lakosú, városi funkciókkal szinte egyáltalán nem rendelkező települések is bekerültek a rendezett tanácsú városok közé, mint pl. Kolozs, Leibic, Szentgyörgy, Ruszt, Felsőbánya stb. A *kisvárosi* funkciókat teljes körűen ellátó települések szintén joggal számíthatók a városállományhoz, ám közöttük már túlsúlyra kerültek a községek. E hierarchiaszint községi jogállású települései közül is jó néhány feltétlenül igényt tarthatott volna a városi rangra, pl. a népes alföldi mezővárosok, mint Békés (közel 27 ezer lakos), Csongrád (25 ezer lakos), Óbecse (19 ezer lakos), nagy múltú, viszonylag népes piacközpontok – Vágújhely, Huszt, Tata, Tapolca, Csáktornya, Körmen, Bonyhád, Szigetvár, Apatin, Sárvár, Dunaszerdahely, Dunaföldvár, Paks stb. –, közlekedési és ipari központok, mint Hatvan vagy Salgótarján. Ugyanakkor a városhierarchia alsóbb régióiban is felbukkannak városi jogállású települések, a „teljes értékű” kisvárosok között – joggal! – Szászváros, Bártfa, Zólyom, Erzsébetváros, Szászsebes, Breznóbánya stb., a legalsó szinteken pedig – már megkérdőjelezhetően – Újbánya, Modor, Vízakna, Jolsva, Dobsina, Szepesolaszi, Szepesbela és így tovább. Az alsó szintek városi jogú településeinek „jogforrása” szemmel láthatóan a „tradíció”, a valamikor birtokolt szabad királyi városi jog, vagy a bányavárosi jogállás. Ugyanakkor a *járási székhely-funkció* és a városhálózat kapcsolata szoros.

A kisvárosok 94%-a ellátta a járási székhely szerepét is. (E viszonyról alább még szó-lunk.) Mindenesetre a városi rangú és funkciójú települések egyszerű számszerű összevetése is figyelmeztet arra: a két „halmaz” nagyfokú eltérése miatt a dualizmus-kori, városokkal kapcsolatos vizsgálódások *nem szorítkozhatnak a városi rangú tele-pülésekre*, helytálló megállapításokat – a városodottság mértéke, a városállomány nagysága, „városellátottság”, városűrűség stb. – csak *a funkcionális városállomány figyelembevételével* tehetünk.

A városok által ellátott közigazgatási funkciók s a hierarchikus rangsor összeve-tése arra enged következtetni, hogy a dualizmuskori városodás jelentős mértékben „külső tényezők” (a városállomány szempontjából külső tényezők), államhatalmi beavatkozás eredménye. E beavatkozás legfontosabb eszköze a kiegyezés után az ál-lam- és közigazgatási funkciók-intézmények letelepítése volt. (Hasonló szerepet ját-szott az állam által befolyásolt vasútépítés, az állami ipartelepítés, vagy a hadsereg helyőrségeinek megválasztása is.) A polgári közigazgatás kiépítése során bizonyos racionális követelményeknek meg kellett felelni, mint pl. az igazgatott lakosság szá-mának alsó- és felső határa, a székhelyek – elsősorban a járási székhelyek – elérhető-sége (legyenek egy nap alatt „megjárhatók” a járás községeiből), a minimális intéz-ményrendszer kiépíthetősége stb. E folyamat következményei sokrétűek.

Mivel igazgatási központokra gyengén városodott vagy városhiányos térség-ben is szükség volt, e térségekben számos olyan település nyert igazgatási-szék-hely funkciót – esetenként megyeszékhely szerepet –, amelynek városi tradíciói igen szerények voltak, népességszámuk csekély, egyéb városi funkcióik hiányosak vagy hiányoztak, falaik között „valódi városi élet” nem bontakozott ki. Az elnyert közigazgatási központi szerepkör viszont számos intézményt vitt a településbe – különösen a megyeszékhelyekre –, s emelte őket viszonylag magas hierar-chia-szintre, miközben a „járulékos” városi jegyek kialakulása, ill. egyéb, nem ad-minisztratív szerepkörű intézmények letelepedése csak késve követte a közigazga-tási központi szerepkör elnyerését. Így jó néhány megyeszékhelyünk még a dualiz-muskor végére is kispésségű, elsősorban igazgatási feladatokat ellátó, az egyéb városi szerepköröket jórészt nélkülöző település maradt, tulajdonképp „*központi hely*”. A megyeszékhelyek közül ebbe a „típusba” sorolható, pl. az 1910-ben is csupán 1800 lakost számláló *Alsókubin*, Árva megye székhelye (a városhierarchia 123. helyén, de pl. a kereskedelemből élők száma alapján nem került az első 300 település közé), a kb. 3 ezer lakosú *Aranyosmarót* (a hierarchia 91. helyén, a keres-kelelemből élők rangsorában a 273. helyen), *Ipolyság*, *Dicsőszentmárton*, *Liptó-szentmiklós*, *Túrócszentmárton*, *Csíksereda*, de ide sorolható *Magyaróvár* (a hier-archia 127. helyén, a kereskedelemből élők rangsorában a 271. helyen), *Nagysző-lős*, *Fogaras* stb.

Miután vizsgálatunk mutatóit, mint említettük, két csoportra bontottuk, az igazgatási-adminisztratív és a „piaci” funkciókra, az is megállapítható a nyert eredményekből, hogy az egyes városokban a két funkciócsoport jelentősége ki-egyensúlyozott-e, vagy valamelyik funkciócsoport túlsúlya állapítható meg. Népes csoportot alkotnak azok a városok, amelyekben az adminisztratív funkciók

jutottak túlsúlyra; e városok tehát elsősorban az *igazgatási központ szerepét* töltötték be, mint pl. Zalaegerszeg, Trencsén, Balassagyarmat, Déva, Dés, Beszterce, Torda, Rimaszombat, Ipolyság stb.

A kisvárosok illetve a „járási funkciókkal rendelkező települések” körében a járási igazgatási funkciók szerepe lehetett hasonló. Az egységes járásbeosztás és szerepkör amúgy is csak a polgári igazgatás kiépültekor alakult ki. Számos esetben kifejezetten falusi jellegű települések nyerték el e közigazgatási feladatot. A kedvezőtlenebb helyzetűeknek az évtizedek során sem sikerült az igazgatási feladatok mellé további városi szerepköröket szereznie, így továbbra is a „járás” hivatalai biztosítottak számukra némi központi szerepkört. Vonatkozik ez a megállapítás szinte az egész „járási funkciókkal rendelkező települések” szintre, s még inkább azokra a településekre, melyek járási székhely-voltuk ellenére sem kerültek fel a városhierarchia legalsó fokára. 1910-ben közel száz járási székhely (pontosan 94) nem került be az általunk kimutatott 426 több-kevesebb városi funkcióval rendelkező település közé (így pl. Zalaszentgrót, Pacsa, Biharnagybajom, Biharkeresztes, Kemece, Nyíraczád, Pétervására, Mándok, Gyórszentmárton stb.). Pedig a járási székhellyé előléptetett települések nemcsak néhány járási intézményt nyertek, hanem ezek további „városi elemeket” vonzottak a községbe – a járásbíróóság ügyvédek, a járási orvos gyógyszerátart, a járási hivatalok postahivatal stb. –, az igazgatási hivatalok vonzásához más intézmények felkeresése is párosult, ami ösztönözte a kereskedők, iparosok stb. letelepedését. Így ha a járási székhely már korábban is betöltött központi funkciókat, ha egyéb tényezők is ösztönözték a városias fejlődést – pl. kedvező forgalmi helyzet –, a járási székhelyekből sokoldalú kisváros válhatott.

A közigazgatási központi szerepkör és a városhierarchia alakulása közötti kapcsolatok másik összetevője, hogy igazgatási szerepkör – megyeszékhely-funkció – nélkül kevés városunk tudott előkelő helyet szerezni a hierarchikus rangsorban, ill. a polgári igazgatás kiépítésekor kevés „valódi városunk” maradt, maradhatott ki a közigazgatási központok sorából. Fiume speciális közjogi helyzete kizárta, hogy nagyobb terület közigazgatási központja legyen. A Csongrád vármegyébe ékelődött, közigazgatásilag különálló – lévén törvényhatósági jogú város – Szeged helyzete is meglehetősen egyedi: a megyeszékhely nem a környék gazdasági-kulturális-szolgáltató szerepét tekintve legjelentősebb városát választotta, hanem Szentest (noha a megyei intézmények egy része, mint a királyi törvényszék, ügyészség, az államépítészeti hivatal stb. Szegeden működött egy sor regionális hatáskörű intézmény mellett). Szegednek, a szabad királyi majd törvényhatósági városnak mindig is laza volt a kapcsolata a „környező” vármegyével, horizontja messzebbre, a Bánátra, Bácskára, sőt a Szerémségre terjedt. Szeged ill. Csongrád megye viszonya azon kevés eset közé tartozik, amikor egy-egy megyében nem a gazdaságilag, adminisztratív-kulturális intézményeit tekintve legerősebb város jutott a megyeszékhely-szerepkörhöz. Ez a tény a polgári igazgatás „racionalításra” való törekvésének eredményességét jelzi. A néhány kivétel közé tartozik Szatmár vármegye, ahol a szintén törvényhatósági jogú Szatmárnémeti helyett a periférikus helyzetű, kisebb népességű, szerényebb

városi szerepkörrel rendelkező Nagykároly töltötte be a megyeszékhely szerepkörét, Nógrád megye, ahol a polgárosultabb Losonc helyett a vármegyei nemesség még a feudáliskorban a „dzsentroid” Balassagyarmatot választotta székhelyül. A vasútépítések után rohamosan fejlődő Nagykanizsa is megelőzte a hierarchikus rangsorban a megyei intézmények által támogatott, ám rossz forgalmi helyzetű, jelentéktelen gazdasági szereppel rendelkező Zalaegerszeget. Hasonló viszony tapasztalható Pápa–Veszprém esetében. Az említett városokon kívül a nagyhatású, népes alföldi mezővárosok kerültek a megyeközpontok közé megyei székhely-szerepkör hiányában is, mint Szabadka, Újvidék, Kecskemét, Békéscsaba, Versec, Pancsova, Baja.

Az igazgatási igényekből táplálkozó közigazgatási székhely-„hálózat”, ill. a településhálózati igények által formált központ-állomány akkor is kialakult, ha ezen igényekkel a sokoldalú városfejlődés nem tudott lépést tartani, ha csak erősen féloldalas, funkcióhiányos központok „álltak rendelkezésre”. A városhierarchia tehát még a dualizmuskor végén is *bővebb keretekkel szolgált*, mintsem azt a „komplex” városi funkciók kitölthették volna. Ezen „viszonylatok” annak következményei, hogy a polgári közigazgatás kialakításakor az ország nagy területén (Erdély, Felvidék) egy jórészt még „középkorias” jellegű városállomány létezett, melyet csak részben formált át a polgári városfejlődés; ez a folyamat a századelőre sem fejeződött be. Ezért lehetett a közigazgatási szerepkör elnyerése a városfejlődés fontos ösztönzője. Az adminisztratív szerepkör túlsúlya, ebből következően a köztisztviselői réteg dominanciája, a „valódi” polgárság jelentéktelen súlya, az erős állami függés az igazgatási központ funkciójú városainkat némiképp a kelet-európai típusú városokkal rokonította.

Miközben a funkcionális értelemben vett városok köre túllépte a „jogi kereteket”, ki sem töltötte teljesen azt; városi jogállású településeink egy része eljelentéktelenedett, városi funkciókat nem látott el. A jogi, a hierarchián alapuló és a társadalmi-gazdasági funkcionális értelemben vett városok köre meglehetősen eltérő volt, amit a városhálózat „*kiérleletlenségének*” tudhatunk be.

A városi rangú és funkciójú települések állománya között mutatkozó nagyfokú eltérés módosítja az ország városi lakosságának számáról és arányáról a városi jogú települések népessége alapján megadott értékeket. Az ország városi szerepkörű településeiben 1910-ben 5 millió 362 ezren, vagyis a lakosság 29,2%-a élt. (A kisvárosokkal bezáróan számolva 4 millió 965 ezer városlakó élt az országban, a lakosság 27%-a.) Ez az érték mintegy 1 millió 610 ezer fővel több, mint a városi jogú településekben élőké; az ország „városodottsága” közel 10%-ponttal „javul”, ha a városi funkciójú településeket vesszük figyelembe (a városi rangú települések lakosságának aránya 1910-ben 20,4%). A városi népességnek nem egészen egyhuszada (4,8%-a) élt Budapesten, ám a fővárost követő 11 regionális központban együttvéve is csak a lakosság 4%-a tömörült. Egy-egy regionális központban átlagosan 66 ezren éltek, ami a főváros lakosságának mindössze 7,5%-a. A fenti értékekből kitűnik, hogy a dualizmuskor végén a főváros súlya, legalábbis a lakosság szám alapján (!) valóban nem volt kiugró az országban a kiegyezés után bekö-

vetkezett népességrebbanás ellenére (Budapesten 1870-ben még csak 271 ezren – az ország népességének 2,0%-a –, 1890-ben 492 ezren – 3,2% – éltek). Ugyanakkor Budapest és a regionális központok, a kor „vidéki nagyvárosai” között a népességszám alapján is *mély szakadék* tátongott; a *nagyvárosi* fejlődés jóformán Budapestre korlátozódott, a 60–70 ezres „vidéki nagyvárosok” épp hogy kiléptek a kisvárosi kategóriából, legalábbis európai léptékkal mérve.

3. táblázat. Az egyes hierarchia-szintekbe tartozó városok lakosság számának jellemző értékei, 1910

Hierarchiaszint	Átlagos lélekszámuk	A lélekszám		Relatív szórás, %
		maximuma	mimumuma	
Budapest	880.371	–	–	–
Regionális központok	66.306	118.328	41.056	33,7
Megyeközpontok	23.936	94.610	6912	68
Középvárosok	14.719	62.445	3701	82,3
Kisvárosok	5891	26.875	977	72,9
Járási funkciókkal is rendelkező települések	4319	17.202	587	85,2

A 3. táblázat adataiból kitűnően az egyes hierarchia-szintekbe sorolt városok átlagos népességszáma „monoton csökkenő” ugyan, ám egyes hierarchia-szinteken belül a lakosság szám szóródása igen nagy s az alsóbb szintek felé növekszik. A legkisebb megyeközpontban (Rimaszombat) fele annyian sem éltek 1910-ben, mint a legnagyobb járási funkciókkal is rendelkező településben (Diósgyőr).

Az elmondottakból következik: annak ellenére, hogy az egyes hierarchia-szintek között karakteres eltérések mutatkoznak az átlagos lélekszámban, a *lakosság száma alapján mégsem lehet a települések város-voltára*, a városi szerepkör fejlettségére egyértelműen *következtetni*.³²

Visszatérve a városi lakosság arányára, annak regionális különbségeire; mindössze egy régióban, az Alföldön térnek el a városodottság értékei az országos képtől, de ott gyökeresen. Az Alföldön ugyanis a lakosság több mint fele, 55,8%-a városnak minősülő településekben élt, de még a vitathatatlanul városként elfogadható

32 Az egyes hierarchia-szintek *átlagos városmértékének* megítélése abból a szempontból, hogy e népességtörmörülések mennyire biztosítottak a sokoldalú városi élet kibontakozását, meglehetősen bizonytalan. Tény, hogy európai viszonylatban s a 20. század elején városaink többsége kisvárosnak számított. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy az átlagos városnagyságokat az alföldi népes mezővárosok alaposan megemelték. Pl. ha teljes értékű középvárosok kategóriájában az alföldi városokat figyelmen kívül hagyjuk, a 16 ezres átlagos lélekszám 10 ezer alá csökken. Ez a településméret viszont már pusztán kicsinysége okán is kizárja, hogy bennük erősebben differenciált városi társadalom, nagyobb lélekszámú nagy- és középpolgárság alakuljon ki, hogy sokoldalú kulturális élettel rendelkezzenek – állandó színház, napilapok, nincs „szabadidő-tevékenység stb. (Ha azt feltételezzük, meglehetősen szubjektív módon, hogy a megyeközponti szerepkör mellett legalább 20 ezer lakos, a középvárosi funkciók mellett 25 ezer lakos szükséges, akkor a század előtt 53–55 városunk rendelkezett a sokoldalú városi élet feltételeivel.)

településekben – a regionális centrumokban, megyeközpontokban és a középvárosokban – is a lakosság több mint kétötöde (az országos arány 20,2%). Ráadásul a lakosság további jelentékeny hányada élt 5 ezer főnél népesebb, ám nem városi funkciójú településekben, melyekben városi funkciók ugyan nem telepedtek meg, de az alapellátás a szabályos „falusias” településeknél feltétlenül kedvezőbb volt (e településekben már működött orvos, állatorvos, gyógyszerész, posta, távírda, esetenként takarékpénztár, az üzletek árukínálata meghaladta a falusi szatócsboltokét stb.). Ez a sajátos településszerkezet több megyében még szélsőségesebb kifejeletben jelentkezett: Csongrád lakosságának 71,5%-a (a középvárosokig bezárólag is 65,2%-a), Hajdú megyében 69,7%-a, Békésben 59,2%-a élt városi funkciójú településekben. Az alföldi mezővárosok város-voltát, „urbanizáltságát” vitatjuk; tény, hogy népességük egy része tanyán élt, viszont a századelőn a tanyák többsége még szorosan a mezővárosokhoz szerveződött, vagyis élt a klasszikus tanyaelv.³³ E fenntartások ellenére a sajátos alföldi településszerkezet számos előnnyel bírt, a lakosság többsége mégiscsak a városi intézmények közelében élt s az alapfokú intézményeket is megtalálta lakóhelyén, sőt olyan intézmények telepedtek meg a népes alföldi településekben – nemcsak a városokban! –, amelyek a „szabályos” falusi térségekben ismeretlenek voltak (olvasóköri, egyesületek, népkönyvtárak, helyi sajtó, de még az agrárszocialista mozgalmak is az alföldi óriásfalvakban – mezővárosokban vertek gyökeret). Négy további országrészben – a Dunántúlon, a Felvidéken, a Partiumban és a Tisza-Maros-szögben – a városodás értékei egymáshoz meglehetősen közel estek, miközben egyes kisebb körzetekben a városi lakosság aránya igen szerény is lehetett. Nemcsak a Felvidék egyes megyéiben, mint pl. Árvaiban, Barsban, Trencsénben, Túrócban, Zólyomban, Gömörben, ahol a magasabb hierarchia-szintű városokban a megyék lakosságának egytizede sem élt, hanem a Dunántúlon is, ahol Somogyban, Mosonban, Tolnában, Vasban, Zalában ugyancsak 10% alatt maradt a jelentősebb városokban élők aránya, de az összes városi funkciójú település lakossága nem tette ki a megyék népességének egyötödét. Ennél is szerényebb volt Északkelet-Magyarország és Erdély városi népességének aránya, annak ellenére, hogy a városi funkciójú települések lakosságszáma minden országrészben felülmúlta a városi rangú településeket (4. táblázat).

Vizsgálataink – az erre vonatkozó részleteit a terjedelmi korlátok miatt nincs módunk adatulni – arra mutatnak, hogy a dualizmus évtizedei alatt (vagy akár a polgári berendezkedés jogi feltételeinek megteremtése, 1848 óta) a magyarországi városállomány „kicserélődéséről” nem beszélhetünk, kevésszámú város látványos hanyatlásától vagy előretörésétől eltekintve a városállomány meglehetősen stabilnak bizonyult.

33 A klasszikus tanyaelvű települések esetében a tanya nem önálló település, hanem az anyatepülésben álló lakóház tartozéka, gazdasági udvara. Tulajdonosa is a mezőváros helyi társadalmának tagja. A mezővárosok megítélése szempontjából figyelemreméltó, hogy a magyar településföldrajz klasszikusa, Mendöl Tibor ezeket egyenesen három külön településként írta le: „városnak” csak a középületeknek, boltoknak, műhelyeknek s az „iparforgalmi” lakosságnak helyet adó városmagot fogadta el, a főleg parasztpolgárok és a városi szegénység által lakott burok szerinte falusi funkciójú (külön) település s a tanyavilág adta a város vonzáskörzetét (Mendöl 1963).

4. táblázat. A régiók városodottságának főbb mutatói, 1910

Régió	Terület, km ²	Lakosság-szám, 1910	Városi rangú települések száma		Városi funkciójú települések száma*		Városi rangú települések lakosság-száma	A városi népesség aránya %	A városi funkciójú települések lakosságszáma		A városi népesség aránya, %	A városi népesség A 10 ezer km ² -re jutó					
			I-III. fokozat	IV-V. fokozat	I-III. fokozat	IV-V. fokozat			az I-III. fokozatú városokban	az IV-V. fokozatú városokban		az I-III. fokozatú városokban	az IV-V. fokozatú városokban	városi rangú	I-III. fokozatú városi	Összesen	települések száma
1. Dunántúl	45.661	3.175181	16	17	57	360.266	11,35	385.500	265.017	12,14	20,49	3,5	3,7	16,2			
2. Felvidék	54.135	3.574288	41	29	71	481.663	13,47	437.366	313.648	12,24	21,01	7,6	5,4	18,5			
3. Északkelet-Magyarország	24.210	1.191354	5	8	20	88.437	7,42	106.876	75.888	8,97	15,34	2,1	3,6	9,4			
4. Partium	26.626	1.687461	8	9	31	210.551	12,48	226.295	147.466	13,41	22,15	3,8	4,0	15,0			
5. Alföld	45.447	4.527587	31	30	48	2.045921	45,19	1.953104	633.369	44,02	55,80	6,8	6,6	17,2			
6. Tisza-Maros szög	28.507	1.582133	8	11	24	212.875	13,45	240.180	124.433	15,18	23,04	2,8	3,9	12,3			
7. Erdély	57.243	2.678367	29	22	47	350.268	13,07	323.120	153.975	12,06	17,80	5,0	3,8	12,1			
Összesen	282.297**	18.416371	138	126	298	3.749981	20,36	3.712441	1.613796	20,16	28,92	4,9	4,5	15,0			

* Az I-III. fokozatba sorolt főváros, regionális központok, megyeközpontok és középvárosok, illetve kisvárosok, járási funkciókkal rendelkező települések bontásban

** Fiume nélkül

Természetesen számos esetben a hierarchikus ranghely változása is tükrözte a városfejlesztő tényezőkben, az egyes települések igazgatási, forgalmi helyzetében, gazdaságuk fejlődési lehetőségeiben és eredményeiben stb. bekövetkező változásokat. Magyarországon – eltérően pl. Angliától, Németország nyugati tartományaitól – a *korábbi városállomány modernizálódik*, a kedvezőbb helyzetű feudáliskori városok *váltak* át a polgári (kapitalista) városfejlődési pályára. Mivel azonban, néhány kivételtől eltekintve a hazai városok „törzsállományának” *gazdasága „középkorias” jellegű* volt (fő funkciójuk a céhes keretek között üzött kézműipar, a piacközponti szerepkör, a szerény bolti-vásári elosztó-kereskedelem stb.), nagy- és középpolgársága jelentéktelen, a városlakók vagyona szerény, a feudáliskori városok inkább csak települési (műszaki?) kereteket kínáltak a modern városfejlődésnek, nem saját, szerves fejlődésük eredménye volt a „váltás” (nem a „megtartva meghaladás” folyamata zajlott). „Kívülről” érkeztek a polgári kor intézményei, a tőke, a polgárság jó része. A szerves fejlődésre legfeljebb néhány oly városunk szolgáltat példát, ahol már a 19. század elején modern, céhes kötöttségektől mentes polgári réteg – terménykereskedők, nagykereskedők, hajózási vállalkozók stb. – alakult ki, mint pl. Győrben, Pozsonyban, Pesten, Szegeden, Temesvárott stb. E városokban figyelhető meg a korábban helyben felhalmozódott (kereskedelmi) tőke átáramlása a gyáriparba, pénzintézetekbe. Ha tehát a városállomány – vagy számottevő része – nem is cserélődött ki, a „váltás” létrejött a *városállományon belül*, mind a funkciókat, mind a helyi társadalom összetételét illetően. Még az olyan nagyvárosokban is, mint Pest, ahol már 1848 előtt számottevő gazdasági bázis, tehetősebb polgárság alakult ki, a 19. század elejének és végének polgársága között sem személyükben, sem jellegükben alig mutatható ki kontinuitás.³⁴ A modernizálódó városokban a feudáliskori polgárság mellett – céhes hagyományú kézművesek, kiskereskedők, rendies lateiner-réteg – a dualizmus korának kezdetén elsősorban a modern állami bürokrácia, a tisztviselőréteg duzzadt fel, később szűk polgári réteg is kialakult, s „törvényszerűen” megint csak a nagyobb városokban az ipari proletáriátus. A városi szegénység viszont majd minden városban a lakosság jelentékeny hányadát tette ki (napszámosok, cselédek, altisztek, földművelők stb.). A funkcionális és társadalmi váltás a feudális és a kapitalista város között csak a városhierarchia csúcán egyértelmű, általánosnak és hiánytalanul majdhogyanem csupán a regionális központok körében mondható. Ez nem jelenti azt, hogy az alsóbb szinteken nem található a modernizáció élvonalához sorolható város – pl. Fiуме, Miskolc, Szombathely, Nagykanizsa, Kaposvár, Újvidék stb. –, de a megyeközpontok között is számos város még csak e folyamat elején tartott, viselte még a feudáliskor városfejlődésének jó néhány vonását (pl. Veszprém, Eger, Esztergom, Balassagyarmat, Trencsén, Lőcse, Zilah, Szekszárd, Nagyenyed, Nagykároly stb.). Az az állításunk, hogy a *kapitalista városállomány kialakulása a feudáliskori kereteket vette igénybe s azt formálta át*, nem jelenti azt, hogy a feudáliskori városállomány változatlan maradt. A városállomány pereméről jó néhány város már a 18. század végén, a 19. század első felében lemorzsolódott főleg a kis nemesfémbányász-városokká,

34 Vörös (szerk.) 1978. Jellemző példa, hogy 1888-ban a főváros 1184 legnagyobb adófizetőjéből 15 évvel korábban, 1873-ban csupán 347 szerepelt (maga vagy felmenője) e listán.

a manufaktúra-jellegű vasipar telephelyei, a Szepesség egymás hegyén-hátán szorongó városkái, a monokulturás bortermelő városkák, mint Podolin, Szomolnok, Mecenzéf, Korompa, Felka, Gnézda, Szepestapolca, Csetnek, a hegyaljai mezővárosok stb. 1848 után ez a folyamat felgyorsult, részben a városjog nyújtotta „támogatás” elvesztése miatt – a valamiféle városjoggal rendelkező települések száma hatodára csökkent –, részben, mert a kapitalista városfejlesztő energiák a korábbi városállomány egyes tagjait elkerülték, s az örökölt városi szerepkör – pl. a kézműipar – szerepe csökkent. E csoportba tartoztak a már említett felvidéki és erdélyi kisvárosok, a lehanyagló nemesfémbányászat kis központjai – Vízakna, Felsőbánya, Újbánya, stb. –, sok kismezőváros – mint Kunmadaras, Hajdúdorog, Hajdúhadház, Szabadszállás, Fülöpszállás, Kis-kundorozsma, Jászárokszállás stb. –, egykori bortermelő városkák, mezővárosok stb.

A kapitalista városfejlődés kizárólagos termékei azok az ipari- és népességtörmörülések, melyek a „modern” iparágak bázisán, a szén- és vasércbányászat, a kohászat és fémfeldolgozás telephelyein nőttek fel, többnyire a korábbi városhálózattól teljesen függetlenül. A bányászkodás, a kohászat és a fémfeldolgozás gyártelepei első lépésként népes telepeket, kolóniákat hoztak létre; társadalmuk semminő kapcsolatban nem voltak a „feudális városok” társadalmával; bányászok, gyári munkások, tisztviselők tették ki a lakosság túlnyomó többségét; mivel üzemük többsége állami kézben – vagy állami vállalatok, mint a MÁV kezében – volt, a tisztviselőréteg is állami alkalmazásban állt. Polgárságuk jelentéktelen: a nagy néptörmörülés ellátására néhány kereskedő, iparos telepedett ide, ill. esetenként néhány „városi intézmény”, polgári iskola, takarékpénztár, esetleg közigazgatási központokká, járási székhelyekké váltak. Vizsgálatunk a városi funkciókkal rendelkező települések, kisvárosok között találta *Resicabányát* (17.384 lakos), a speciális helyzetű *Diósgyórt* (Miskolc „külvárosa”; 17.202 lakos), *Salgótarjánt* (13.746 lakos), *Petrozsényt* (12.193 lakos), *Ózdot* (5981 lakos) és *Oravicabányát* (4079 lakos). A későbbi *Tatabányát* alkotó négy község vagy *Stájerlakanin* még csak nagynépességű bányatelep, városi funkciókkal nem rendelkeztek. Vagyis az új, „kapitalista iparvárosok” száma csekély, hierarchikus szintjük alacsony; a századelőn még elhanyagolható elemei a magyarországi városhálózatnak.

Összegzésül ismételten hangsúlyozzuk, hogy a polgári városfejlődés öt-hat évtizede Magyarországon nem „cserélte le” a feudáliskori városállományt, ám funkcióikban-társadalmukban kezdte átalakítani azt; gyökeres átformálódás a századelőig kevésszámú városban ment végbe, elsősorban a városhierarchia csúcán. A városállományból kihulló települések száma számottevő, viszont csak néhány új város formálódott a dualizmus évtizedei alatt.

A városi szerepkörök súlya a településekben

A szűkebb értelemben vett hierarchia a városok településhálózati szerepének csak egyik aspektusát regisztrálja. Az alföldi települések legtöbbször magas hierarchikus

rang esetén nincs kiterjedtebb vonzáskörzete, városi javaival elsősorban saját lakosságát látja el; tehát azonos hierarchikus pozíció esetén is igen eltérő lehet a városi szolgáltatások „vidékre eső hányada”. Különbséget okoz az is a városok között, hogy a többé-kevésbé azonos szintű, súlyú városi funkciók az alföldi városok agrárszerepkörének tengerében szinte eltűnnek, feloldódnak (az agrárvárosok város-volta is kérdésessé válik ez által), a tradicionális városok esetében viszont – különösen, ha azokba még nem települt számottevő gyáripár – „tisztán” jelentkeznek, hangsúlyos városi jelleget kölcsönözve e településeknek. Vagyis eltérő a városi funkciók „sűrűsége”. S noha a városhierarchiában elfoglalt pozíció s a városi funkciók mennyisége között szoros korreláció mutatkozik, ám egyazon hierarchikus szinten belül is jelentősen eltérhet egymástól az egyes városok városi funkcióinak mennyisége, mert pl. a népes települések saját lakosságának ellátása megköveteli bizonyos intézmények megtöbbszöröződését, ám ez nem vezet közvetlenül a hierarchiaszint megemelkedéséhez.

A városi funkciók mennyiségi vonatkozásainak elemzéséhez a következő mutatókat vettük figyelembe:

- A kereskedelemről élő keresők száma (fő), 1910;³⁵
- A közszolgálati keresők száma (fő), 1910;³⁶
- A házicselédék száma (fő), 1910;³⁷
- Az ügyvédek száma (fő), 1910;³⁸
- A pénzügyintézetek bankbetétállománya (korona) 1909;³⁹
- A középiskolai tanulók száma (fő), 1910/1911;⁴⁰
- A telefonállomások száma, 1911.⁴¹

A különböző jellegű mutatók – fő, középiskolai tanuló, bankbetétállomány koronában, telefonállomások száma – összehasonlíthatósága-összegezhetősége érdekében kiszámítottuk a *városi funkciók által ellátott lakosság* számát. Ezt lehetővé teszi a kereskedelmi és közszolgálati keresők, a bankbetétek, ügyvédek stb. egysegnyi lakosra jutó országos értékének ismerete, ill. ebből következően az egy kereskedő, házicseléd, ügyvéd vagy egy korona bankbetét által átlagosan „kiszolgált” lakosok száma.⁴² Ebből a város lakosságszámát levonva megkapjuk az *ellátott vidéki lakosság* számát, a város „jelentőségtöbbletét” (lásd előbb), egyes geográfusok szerint a városhierarchia „valódi” mérőszámát.⁴³

35 KSH 1913.

36 KSH 1913.

37 KSH 1913.

38 KSH 1910.

39 KSH 1911a.

40 KSH 1911b.

41 Magyar Posta 1911.

42 1910-ben pl. az egy kereskedelemről élő kereső által ellátott népesség száma országos átlagban 65,7 főt tett ki. Így a Pozsonyban 1910-ben tevékenykedő 3552 kereskedő által ellátott lakosság kerekén 233 ezer főre rúgott. Miután az egy főre jutó bankbetétek országos átlaga 1909-ben 175,4 korona volt, Pozsony 70 millió koronát meghaladó betétállománya 401 ezer lakos pénzintézeti kiszolgáltatását valószínűsíti.

43 A fenti példa esetén ennek értéke 115 ezer kereskedelem által ellátott vidéki, illetve 323 ezer a pénzügyi szolgáltatások terén ellátott vidéki lakos.

A számítások eredményeként nyert értékek alapján a *hierarchikus rangsor* összevethető az *összes ellátott és az ellátott vidéki lakosság* számával, az ellátott városi és „vidéki” lakosság *arányával*, a települések *lakosság számával*, illetve a funkciók *sűrűségével*, de természetesen e mutatók *egymás közötti viszonya* is vizsgálható, sőt mindez funkció-csoportonkénti – tehát a kereskedelem, a telefonállomások száma, a pénzügyi szolgáltatások mennyisége szerinti – bontásban is. Ezek az összevetések igen sokoldalúan tárhatják fel a városok településhálózati szerepét; e helyütt néhány szembeötlő jellegzetességre hívhatjuk fel az olvasó figyelmét.⁴⁴

A *hierarchikus rangsor* és az *összes ellátott népesség száma* alapján kialakított rangsor között a *korreláció igen szoros*, a rangkorrelációs együttható +0,94. (Megjegyzendő, hogy a városok lélekszáma s az ellátott népesség közti korreláció még szorosabb, a városállomány egészét vizsgálva +0,98. Vagyis a városállomány egészét tekintve a városi funkciók koncentrációjának e kétféle megnyilvánulási formája jó megfelelést mutatott, az egyes hierarchikus szintek városi funkcióinak súlya egyértelműen különbözik egymástól (5. táblázat).

5. táblázat. Az egyes hierarchia-szintekbe tartozó városok által átlagosan ellátott összes és vidéki lakos

Hierarchiaszint	Települések száma	Átlagos				Ellátott lakos az előző kategóriában
		lélekszámuk*	ellátott lakos	ellátott vidéki lakos	az ellátottból vidéki, %	
Budapest	1	863.735	4.098618	3.234883	78,9	–
Regionális központok	12	67.367	248.382	181.015	72,9	6,1
Megyeközpontok	50	23.940	74.992	51.052	68,1	30,2
Középvárosok	65	14.718	32.189	17.470	54,3	42,9
Kisvárosok	204	6004	9801	3798	38,7	30,4
Járási funkciókkal rendelkező települések	95	4275	4202	-74	–	42,9

* *Polgári népesség*

Az ellátott lakosság hierarchikus szintenkénti átlagos száma is több, a városhálózatra vonatkozó következtetés levonására alkalmas. Mindenekelőtt megállapítható: annak ellenére, hogy városállományunk a modernizációs folyamat kezdetén járt a századelőn, s hogy az Alföld településszerkezeti sajátosságai – pl. épp a vonzásokörzetek csökevényes volta – nem kedveztek a városi-vidéki térségek egyértelmű

44 Hangsúlyoznunk kell, hogy e számításokkal nyert különféle eredmények „képletes számok”, nem a tényleges helyzetet tükrözik, pl. az ellátott vidéki lakosok száma nem azonos a városok vonzástérületének nagyságával, annak lakosság számával. Ennek okai sokrétűek. Az egyes funkciók regionális elterjedtsége eltérhet az országos átlagtól; jobb kereskedelmi ellátottságnak örvendő területeken pl. ugyanannyi kereskedő kevesebb lakost lát el, mint a gyéren ellátott területeken. A városi szerepkörök koncentrálódása vidékenként eltérő, s a falvak is ellátnak bizonyos, általunk figyelembevett tevékenységeket. A városi funkciók igénybevételenek gyakorisága a városokban élők részéről magasabb, mint a vidékiek részéről, ahol az igények s a „vásárlóerő” is alacsonyabb, így az ellátott lakosság mechanikus szétosztása városira-vidékre a városok lakosság száma alapján minden bizonnyal nem felelt meg a tényleges helyzetnek.

elkülönülésének, következésképp a városi szerepkörök koncentrációjának, városaink mégis külön-külön is jelentékeny számú népességet láttak el városi javakkal, s az igénybevevők többsége a középvárosokkal bezárólag a „vidékiek” közül került ki. S ha voltak is egészen kicsiny, elsősorban a vidék ellátására berendezkedett városaink, mégis az olvasható ki a táblázat adataiból, hogy minél magasabb hierarchikus szintű volt egy város, annál nagyobb volt *arányaiban* is részvétele a vidék ellátásában. Így az ország lakosságának vagy akár a vidéki lakosságnak városi javakkal való ellátásában a magasabb hierarchia-szintű települések játszottak döntő szerepet, annak ellenére, hogy számuk jóval kisebb volt. A 12 regionális centrum városi funkcióinak súlya felülmúlta a kereken 300 kisváros illetve járási központ szintű település városi intézményeinek súlyát. Tehát annak ellenére, hogy feltételeztük, a vidéki lakosság elsősorban járási székhelyeivel lépett rendszeresebben kapcsolatba, a városi javakkal való ellátás jórészt a magasabb hierarchikus szintű települések feladata volt. (Természetesen figyelembe kell vennünk a város-falu kapcsolatok vizsgálatánál, hogy épp a kisvárosi funkciók egy részét hagyta figyelmen kívül mutató rendszerünk, mint pl. a kisiparosok szolgáltatásait, a hetipiacokat, állat- és kirakodóvásárokat stb. Másrészt a nagyvárosok intézményeiben egy-egy „tranzakció” jóval nagyobb volumenű lehetett, mint a kisvárosokban; pl. a nagyvárosi bankok kliensei között nagyvállalatokat is találunk, a kisvárosi takarékpénztárak ügyfelei pedig csekélyke megtakarításaikkal keresték fel a pénzintézetet). Budapest különleges településhálózati helyzete az ellátott lakosság terén is megmutatkozott: az ország lakosságának 4,8%-át tömörítő város „látta el” az ország lakosságának 22,6%-át városi javakkal, s a regionális központok városi intézményeinek átlagos súlya mindössze 6%-át tette ki a budapestinek.

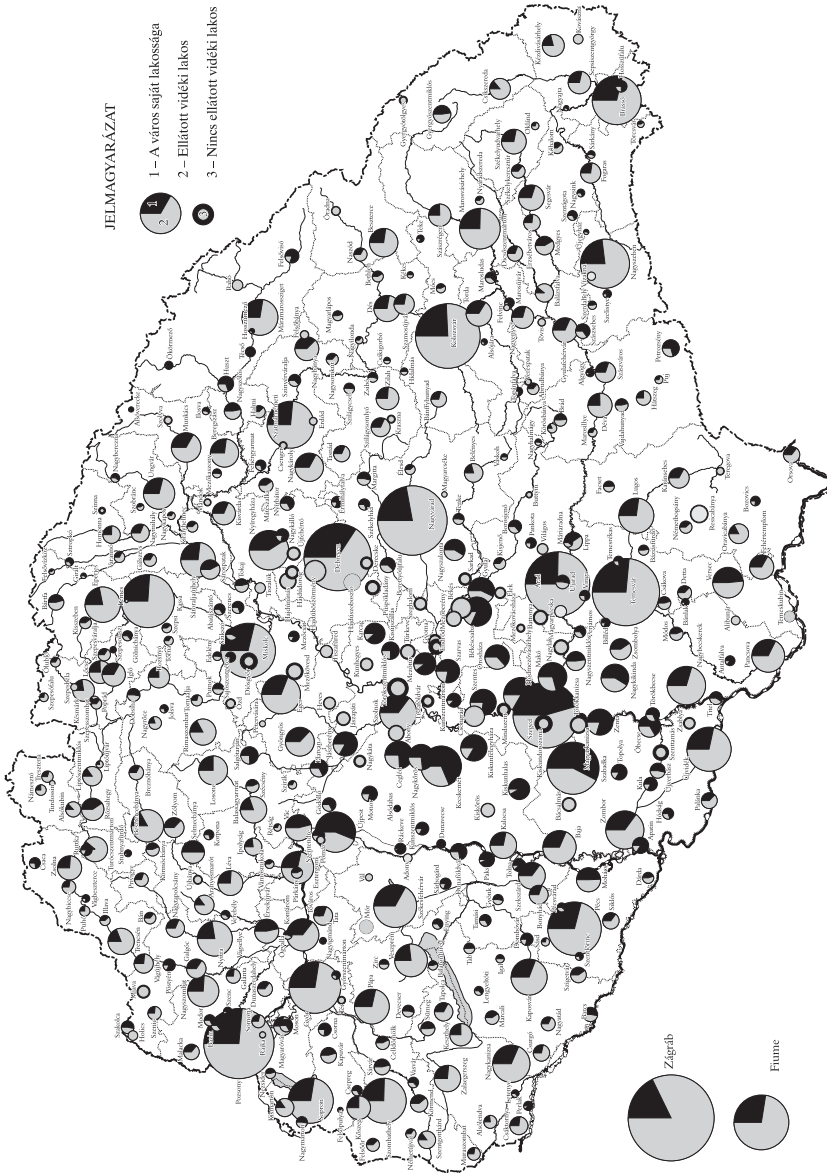
Annak ellenére, hogy a *hierarchikus rangsor* s az *ellátott lakosság* (a városi intézmények volumene) között szoros korreláció mutatható ki, a mégis előforduló nagyobb fokú meg-nem-felelések jellegzetes várostípusokat jelölnek ki, illetve egyes városok sajátos helyzetére utalnak. Így például jól elkülönülő város csoportot alkotnak azok a kisméretű települések, melyeket a polgári igazgatás központ-igénye „emelt fel” városhiányos térségekben, telepített oda magas hierarchia-szintű intézményeket – megyei intézményeket is –, ám sem a népességszám növekedése, sem a sokoldalú urbanizáció, a városiasodás járulékos jegyei s a „járulékos” intézmények – kereskedelem, kulturális intézmények, pénzintézetek stb. – nem követték a hirtelen bekövetkező hierarchikus emelkedést. A tisztviselő-rétegen kívül csekély volt a valódi polgárság súlya-aránya is. E települések már a hierarchikus rang s népességszámuk összevetése alapján is sajátos típust képviseltek. Pl. *Dicsőszentmárton* (1910: 4417 lakos) a hierarchikus rangsorban a 83., az ellátott lakosság száma alapján kialakult rangsorban a 163. helyet foglalta el; hasonlóan alakult a településhálózatban elfoglalt helyzete *Ipolyságnak*, *Liptószentmiklós-nak*, *Aranyosmarótnak*, *Csikszeredának*, *Homonnának* vagy *Alsókubinnak*. De a nagyobb városok esetében is, ha azok elsősorban igazgatási központok voltak, s a „modern” funkciók nem nyertek teret bennük, jellemző volt a hierarchiaszint-hez képest a városi funkciók csekély súlya. Besztercebánya, Zalaegerszeg,

Trencsén, Lőcse, Máramarossziget, Nagyenyed, Déva, Zilah tartoztak e város csoportba, de még Kolozsvárra és Kassára is jellemző az ilyen irányú „diszkrépancia”, jelezvén a modern funkciók mérsékelt térhódítását, az igazgatási-kulturális funkciók túlsúlyát.

Az ellenkező irányú eltérésekre elsősorban a népes alföldi városok szolgáltatnak példát; az ellátandó „saját” lakosság sok, de ez csak alacsonyabb szintű városi intézményeket telepít a mezővárosokba, az intézményi piramis „csonka” marad, hiányoznak a nagyvárosi intézmények, így alacsony a hierarchiaszint. *Hódmezővásárhely* pl. a hierarchikus rangsor 93. települése, az ellátott lakosság száma alapján viszont a 33. Hasonló irányú „elcsúszások” mutatkoztak *Kiskunfélegyháza, Magyarkanizsa, Kecskemét, Cegléd, Orosháza, Hajdúnánás, Baja, Törökszentmiklós, Abony* esetében, vagy a speciális helyzetű *Újpest* és *Újarad* esetében (elővárosok igen nagy népességgel hierarchia-szintjükhez képest). Megjegyzendő, hogy Debrecen vagy Szeged esetében a városi szerepkör kétféle „vetülete” pontosan megfelel egymásnak, vagyis a hierarchikus piramis csúcsán az „összerendeződés” az Alföldön is végbement. *Fiume* az ország egyik legjelentősebb kereskedővárosa, pénzügyi központja, speciális közjogi helyzete következtében azonban hierarchia-fokozata viszonylag alacsony (a városnak nincs megyéje). Előfordul a szétcsúszás a jelentős kereskedő-kézműves városok esetében is, ha igazgatási funkcióik szerények, pl. nem megyeszékhelyek (Baja, Pápa, Losonc, Munkács stb.). A megyeszékhely *Nyíregyháza* esetében népes, ám „várostalan” megyéje, a városi „alapjavakkal” ellátandó kiterjedt vonzaskörzet emelte a városi funkciók mennyiségét a hierarchikus pozíció fölé.

A városok által *ellátott lakosság számát* feltüntetető térkép (2. ábra) akkor nem kelt meglepetést, ha figyelembe vesszük a városhierarchia és az ellátott lakosság száma közötti szoros korrelációt. Ennek ismeretében érthető, hogy az Alföld „nem maradt üresen” a *városi javak mennyiségét* feltüntetető térképen sem, s az Alföld gyakorta feltételezett „alulurbanizáltsága”, a városok fejletlensége semmiképp nem jelenti a városi funkciók-intézmények hiányát vagy gyér voltát ebben az országrészben, hasonlatosan a hierarchikus tagolódás regionális megjelenéséhez. Az alföldi mezővárosok sajátos településhálózati helyzete más viszonylatokban nyilvánult meg, mindenekelőtt a *vidék ellátásában* játszott szerepükben.

De még az *ellátott vidéki lakosság számát* vizsgálva sem teljesen egyértelmű a városhálózati jellemzők terén az ország „szétcsúszása” az Alföldre és a többi országrészre. Mindenekelőtt a nem „mezővárosi utat” járó alföldi városok esetében felelnek meg többé-kevésbé egymásnak a hierarchikus szint és az ellátott vidéki lakosság száma alapján kialakult rangsorokban elfoglalt pozíciók. *Temesvár, Arad*, az alföldperemi *Nagyvárad*, azután *Újvidék, Baja, Nagybecskerek, Lugos, Pancsova, Nagyszentmiklós, Versec, Nagyikinda* esetében az ellátott vidéki lakosság száma megfelel hierarchikus szintjüknek, nem egy esetben valamelyest még meg is haladja azt. (Újvidék a hierarchikus rangsorban a 30., az ellátott vidéki lakosság rangsorában a 19., Baja a 60. illetve a 38., Arad a 11. illetve a 6. stb.) A városi szerepkör ezen vetületének számbavétele is alátámasztja, hogy a *Bánát* településhálózata a „szabályos”

2. ábra. A városok központi funkciói által ellátott összes és vidéki lakos

modell szerint alakult, s hogy *Baja* vagy *Újvidék* „dunántúli” jellegű város. De még a mezővárosi utat járó *Debrecen*, *Szeged*, *Szabadka*, *Zombor* vagy *Nyíregyháza* is hierarchikus rangjának megfelelő népességű vonzáskörületre – pontosabban „elméletileg ellátott vidéki lakosra” – tudott szert tenni, újfent igazolva azt a megállapítást, hogy a városhierarchia magasabb szintjein előrehaladt az urbanizáció elemeinek összerendeződése, a városiasodás megbirkózott a regionális helyzetből illetve az eltérő várostörténeti múltból fakadó különbségekkel is. *Szabadka* – jelentősebb igazgatási szerepkör nélkül is! – a számítások szerint 70 ezer vidéki lakost látott el városi javakkal, többet mint pl. *Eger*, *Kaposvár* vagy *Nyíregyháza*. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az ellenpéldák számosabbak: *Kecskemét* (36. helyen a hierarchikus, 55. helyen az ellátott vidékiek rangsorában), *Makó* (65. illetve 109. hely), *Szentes* (76. illetve 138. hely), *Cegléd* (95. illetve 121. hely), *Mezőtúr* (104. illetve 241. hely), *Békéscsaba* (62. illetve 139. hely), *Zenta* (72. illetve 155. hely), *Kiskunfélegyháza* (83. illetve 162. hely) szerepe a „vidék” ellátásában jóval szerényebb, mint a hierarchikus rangjuk alapján elvárható lenne. Az is figyelemre méltó, hogy a *negatív értékekkel* jelentkező települések között (vagyis az esetben, ha az ellátott lakosság számított értéke kevesebb, mint a város saját lakossága) egy sor alföldi kisvárost találunk. A városok közé „felvett” települések közül a legnagyobb „deficitel” *Törökszentmiklós* rendelkezett (szerény városi funkciói mellett a közeli Szolnok versenye s a szomszédos nagykunsgái városok hasonló központi szerepköre ezt indokolja), közel 12 ezer „ellátatlan” lakos élt a városban, de a jelentősebb mezővárosok közül *Békés* (több, mint 9 ezer helyileg ellátatlan lakos), *Csongrád*, *Hajdúböszörmény*, *Nánás*, *Szoboszló*, *Magyarokizsa*, *Túrkeve*, *Kiskundorozsma*, *Tiszaföldvár*, *Kunhegyes* stb. úgyszintén saját lakosságát sem volt képes városi javakkal ellátni – legalábbis ha számításainkra hagyatkozunk.

Az egyedi esetekből levonható következtetéseknél megbízhatóbbat kapunk, ha hierarchiaszintenként vetjük egybe az alföldi mezővárosok és a többi országrész városainak jellemző adatait (6. táblázat).

A táblázat adataiból két alapvető tendencia bontakozik ki: egyrészt az alföldi városok, még inkább az alföldi mezővárosok minden hierarchiaszinten kevesebb számú vidéki lakost láttak el, mint a nem-alföldi városok, másrészt az eltérés az alsóbb szinteken válik igen jelentőssé. Míg az alföldi regionális központok által vonzott vidékiek száma a nem-alföldiek értékének 87%-át tette ki, a megyeközpontok esetében 85%-át!, addig a középvárosok esetében a különbség már igen markáns, az alföldi mezővárosok vonzása felét sem éri el a más országrészek központjainak. A kisvárosok körében pedig a „szétcsúszás” egyértelmű: míg az ország más régióiban a kisvárosok is számottevő szerepet játszottak a vidék ellátásában – az általuk ellátott lakosság több mint fele „vidéki” –, addig az alföldi kisvárosok saját lakosságukat sem tudták ellátni (a számítások szerint). Ez pedig alapvetően eltérő településhálózati szerepkörre – illetve eltérő településrendszerre – utal.

Mindenesetre pusztán az ellátott vidéki lakosság – feltételezett – száma alapján is következtethetünk a mezővárosok egyik jellegzetességére: *Hódmezővásárhely*, *Békés*, *Hajdúböszörmény*, *Csongrád*, *Mezőtúr* vagy *Szentes* – általában a nem

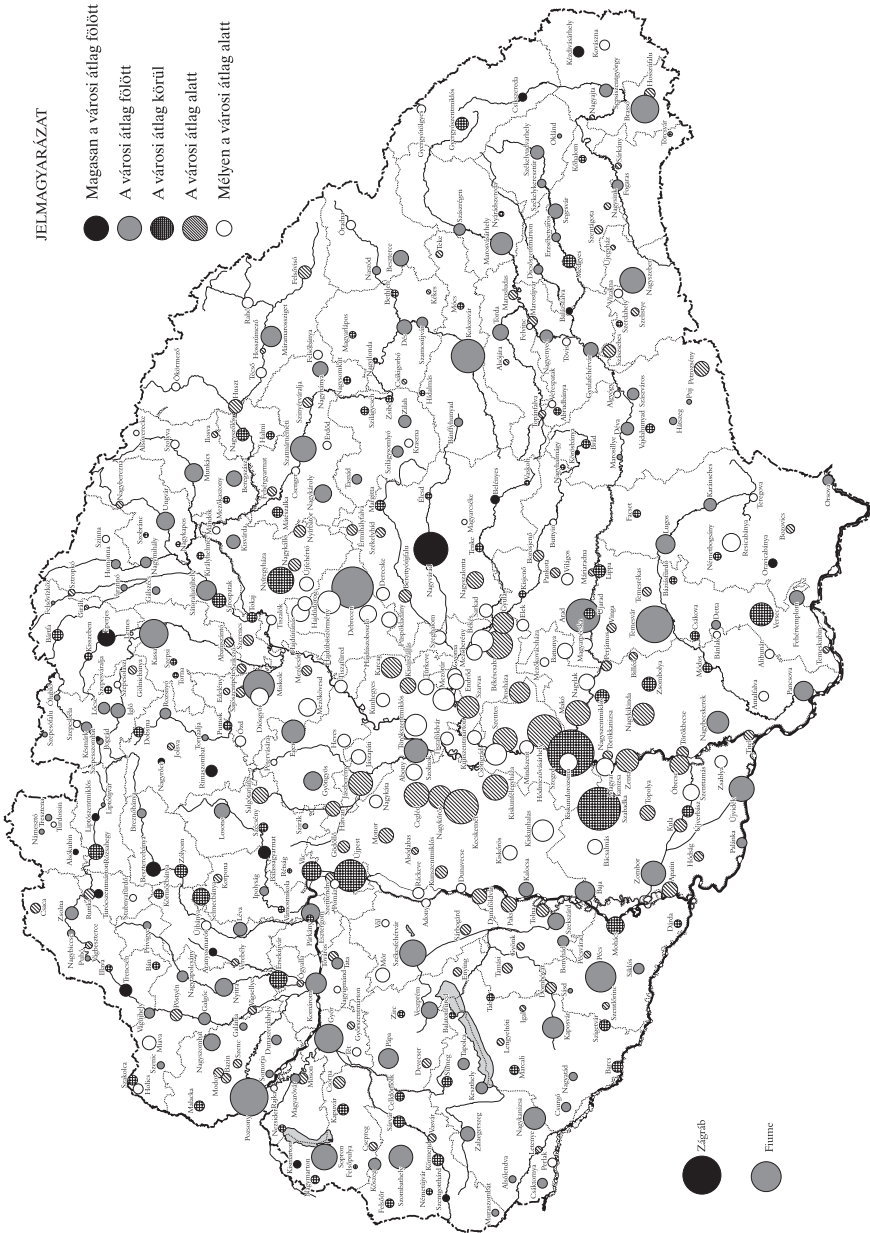
6. táblázat. Az ellátott vidéki lakosok átlagos száma az Alföld és a többi országrész városaiban, hierarchia-szintenként

Hierarchiaszint	Az ellátott vidéki lakosok átlagos száma				Az ellátott lakosokból vidékre eső hányad, %			
	országosan	a nem-alföldi városokban	az alföldi városokban	a mező- városokban	országosan	a nem-alföldi városokban	az alföldi városokban	a mező- városokban
1. Regionális központok	181.015	183.300	176.446	160.081	72,9	76,1	67,0	60,3
2. Megyei központok	51.052	52.477	46.997	47.044	68,1	72,9	56,3	52,7
3. Középvárosok	17.470	20.778	11.430	9063	54,3	68,0	32,5	23,9
4. Kisvárosok	3798	5058	625	-553	38,7	52,7	6,1	-
5. Járási funkciókkal rendelkező települések	-74	685	-2197	-3727	-	18,4	-	-

a „legmagasabb körökbe tartozó” mezővárosok – utcai „forgatagában”, piacain, boltjaiban, hivatalaiban feltűnően kevesebb lehetett a „vidéki”, mint a helyi lakos, ellentétben mondjuk Rimaszombattal, Besztercebányával, Trencsénnel, Balassagyarmattal, nem is beszélve Túrócszentmártonról, Alsókubinról, Csíkszeredáról, Liptószentmiklósról, ahol viszont a „vidékiek” valósággal elárasztották a várost, uralták a „városi tereket”. (Való helyzetet tükrözhet az anekdotikus helyzetjelentés, hogy nemzetiségek lakta vidékek többnyelvű városaiban napszakonként változott a „nyilvánosság” nyelve: a német anyanyelvű kereskedő vagy kézműves napközben szlovákul vagy románul beszélt kuncaftjaival, ily szó hallatszott a piacon, vásárokon, s alkonyattal tért vissza a város a „németre” – esetleg magyarra vagy jiddisre). Ebből következett, hogy az alföldi mezőváros sokkal izoláltabb, magára utaltabb, zártabb, mint a dunántúli vagy felvidéki városok.

Az alföldieken kívül találunk olyan városokat a századelő városállományában, melyek kevés szerepet játszottak vidékük ellátásában, nem épültek be szervesen a településhálózatba. Ilyen településhálózati pozíciót foglaltak el pl. a frissen felnőtt iparvárosok (Resicabánya, Ózd, Diósgyőr), az egykor jelentősebb szerepet játszó, de reménytelenül eljelentéktelenedett városok (Szepesbéla, Szepesolaszi, Felsőbánya, Újbánya, Gölnicbánya, Vízakna stb.) s egy sor kis adminisztratív központ – járási székhely –, melyekben az igazgatási szerepkörhöz még nem társult átfogóbb városiasodás, hasonlóan a korábban már említett kisépességű megyeszékhelyekhez. E központocskák Turdosintól Perlakig, Girálttól Szinnáig tucatjával jelennek meg a térképen. A mind megannyi „szétcsúszás” ellenére a *hierarchikus rang* és az *ellátott vidéki lakosok száma* közötti korreláció meglehetősen szorosnak tetszik – a rangkorrelációs együttható 0,83 –, ám ne feledjük, hogy a magas hierarchiaszintű városok s a kisvárosok átlag-értékei között akkora a különbség, hogy ez részben elfedi a regionális helyzetből fakadó meg-nem-feleléseket.

Míg az egyes városok által ellátott vidéki lakosság *száma* elsősorban e településeknek a vidék életében játszott szerepét, a településhálózatban elfoglalt pozíció súlyát méri, addig az ellátott vidéki és a saját lakosság *aránya* részben azt tükrözi, hogy a városok életében mekkora szerepet játszanak a városi funkciók, a város – önmagához mérten – mekkora szerepet játszik a vidék ellátásában, mily mértékben „telepszik rá” vidéke. A „vidékre eső hányad” oly városok esetében magas, ahol a lakosságszámhoz képest nagy volumenűek a városi intézmények, illetve ahol a városi funkciók nagyon „tisztán” jelentkeznek (vagyis a lakosság túlnyomó többségét a városi intézmények foglalkoztatják, csekély az ipari vagy agrárszerepkör aránya). Az e „mutató” alapján kirajzolódó kép már gyökeresen különbözik a városhálózat eddig tárgyalt „vetületétől”, a hierarchia, az ellátott összes ill. vidéki lakos száma alapján kialakult képtől. A rangsor élén markáns profilú kis- és középvárosokat találunk, elsősorban a Felvidék nyugati megyéiből – Túrócszentmárton, Alsókubin, Aranyosmarót, Liptószentmiklós, Ipolyság –, Erdélyből – Balázsfalva, Csíkszereda, Belényes, Kézdivásárhely –, elvétve a Dunántúlról – a magához mérten hatalmas, elaprózott településszerkezetű járással bíró markáns kisváros, Szentgotthárd, a hozzá hasonlós településhálózati szituációban lévő Alsólendva, vagy hazánk egyik leginkább

3. ábra. A város funkciók fajlagos értékei (sűrűsége)

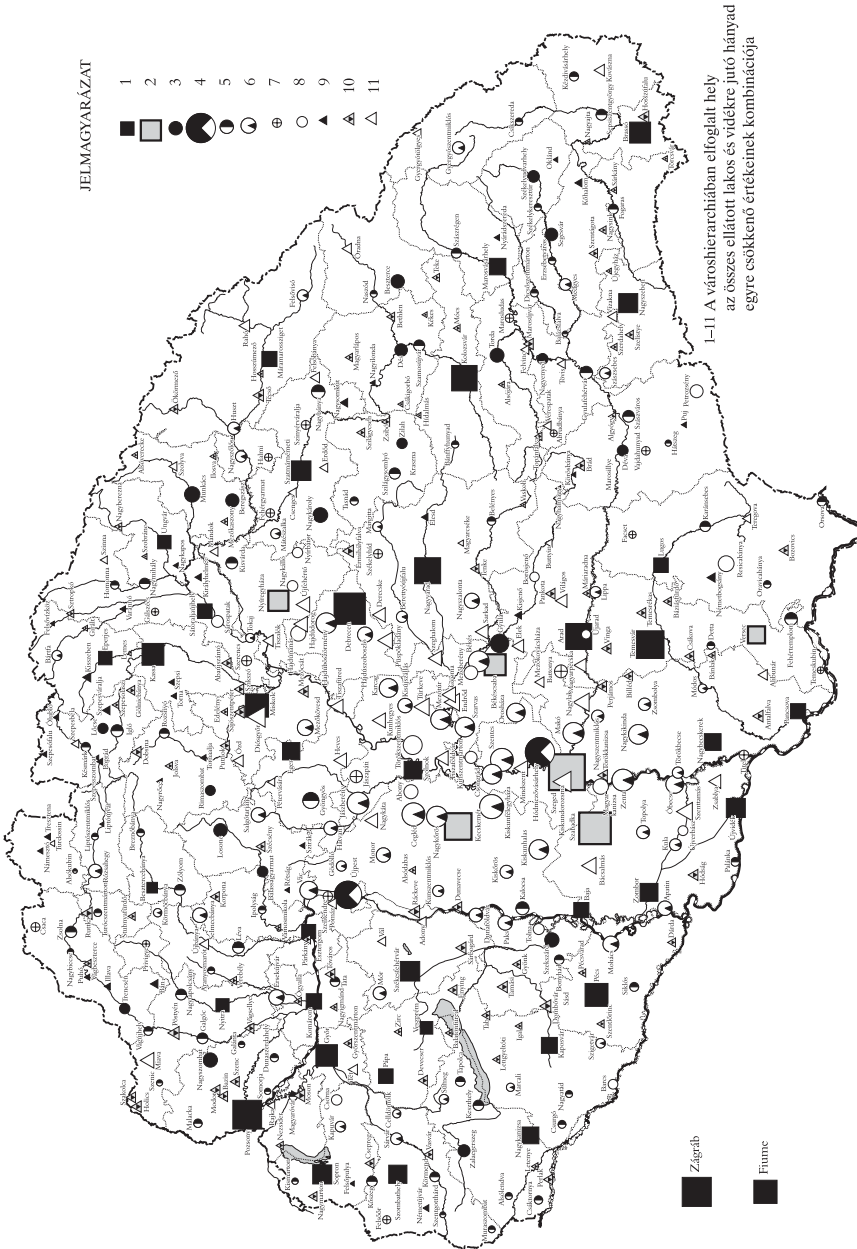
urbanizált térségének kisvárosa, Kismarton. Többségük kicsiny megyeszékhely vagy speciális szerepet betöltő központ, mint Balázsfalva, a kétezer lakosú görög-katolikus egyházi központ, vagy Liptóújvár és Szepesszombat, az ezer főt sem elérő járási székhely. De e rangsor élére kerültek a valamivel népesebb, magasabb hierarchikus-szintű, de elsősorban igazgatási-adminisztratív funkciókat ellátó megyeszékhelyek is, mint Rimaszombat, Trencsén, Balassagyarmat, Lőcse, Déva (valamennyi a 10 ezres lélekszám-határ alatt), valamint Besztercebánya, Eperjes, Nyitra, Veszprém, 14–16 ezer lakossal.

Egyes városok számításaink szerint saját lakosságukat sem voltak képesek városi javakkal kiszolgálni. Számuk nem elhanyagolható, a valamilyen szinten városi funkciókkal rendelkező 426 településből 72 került e csoportba. Szinte valamennyi kisváros vagy „járási funkciókkal rendelkező” település – Hajdúböszörmény kivételével –, bennük 652 ezren éltek 1910-ben. Többségük alföldi kismezőváros, de mint előbb vázoltuk, erőtlen járási székhelyek (Tét, Vál, Rajka, Felvinc, Szinna, Elek, Csenger stb.), teljesen eljelentéktelenedett kisvárosok (Szepesbéla, Vízakna, Felsőbánya), elővárosok, ipari települések is találhatók soraikban.

Végül számba vehetjük, hogy mekkora *a városi funkciók súlya a település lakosságához mérten* (milyen fajlagos értékei vannak az egyes városi intézményeknek). Az így adódó értékek messzemenősen befolyásolták a települések város-voltáról, városiasságáról alkotott képet, hozzájárultak például az alföldi urbanizáció ill. városodás negligálásához, melyre a geográfiai irodalomban is találunk példákat. Az Alföldön ugyanis a „fajlagos” értékek alacsonyok, a városi szerepkör elveszett az agrárfunkciók tengerében. Kétségtelen, hogy a városi funkciók sűrűsége kapcsolatban állt – ha nem is mindig oksági kapcsolatban – az alföldi mezővárosok falusias településképével, infrastrukturális fejlettségével – fejletlenségével –, társadalmának parasztos voltával és így tovább.

A városi funkciók sűrűségét feltüntető térkép (3. ábra) a vidékre eső hányadhoz nagyon hasonló képet ad, ezért részletesebb elemzésétől eltekintünk.

A városi szerepkör különböző aspektusait vizsgálva a többirányú megközelítés néhány markáns központ-típus létét valószínűsítette. Ezek pontosabb körülhatárolására többféle eljárás kínálkozik (pl. klaszteranalízis, a rangszámok összevetése stb.); mi egy viszonylag egyszerű módszerrel, a „keresztábra-elemzéssel” tettünk kísérletet a típusok kialakítására. A módszer s a nyert eredmények kezelhetőségére tekintettel egy-egy alkalommal három aspektust vontunk be a vizsgálatba s a „mutatókat” aspektusonként három „szintbe” soroltuk (átlag feletti, átlag körüli és átlag alatti értékek), így egy 3x3x3-as „keresztábrába” sorolódtak be a vizsgálatba vont települések. A mutatók sokféle lehetséges csoportosítása közül a három legjellegzetesebb „aspektus” – a városhierarchiában elfoglalt helyzet, az ellátott összes lakos és a vidékre jutó hányad értéke (%) – bevonásával készült változat eredményeit értékeljük röviden. A 3x3x3-as keresztábra használata esetén elméletileg 27 típus jöhet létre, esetünkben 18 „dobozba” kerültek települések (ebből 12 típusba ötnél több). A típusok részletes elemzésére

4. ábra. A várostípusok a központi funkciók mennyiségi és minőségi összetevőinek kombinációja alapján

ehelyütt nincs lehetőségünk. Példaként említjük a hazai városállomány *elit csoportját*, amelybe 39, mindhárom mutató alapján átlagfeletti értékekkel rendelkező város került. Szeged kivételével valamennyi regionális központ ebben a csoportban található, és a legfejlettebb, kiegyenlített igazgatási-gazdasági szerepkört betöltő megyeközpontok (Szombathely, Sopron, Szatmárnémeti, Székesfehérvár, Marosvásárhely, Miskolc, Nagyszében, Ungvár, Újvidék, Komárom, Esztergom, Zombor stb.), illetve néhány jelentős gazdasági, kereskedelmi központ (Nagykanizsa, Fiume, Baja, Pápa). Átlagos lélekszámuk meghaladta a 36 ezret, átlagosan több mint 100 ezer „vidéki” lakos ellátását végezték. Meglehetősen egyenletesen hálózták be az ország területét (4. ábra), különösen, ha azt a hat alföldi várost is ideszámítjuk, melyek csak a „jelentőségtebbtel” szerényebb hányada miatt kerültek másik típusba (Szeged, Kecskemét, Szabadka, Nyíregyháza, Békéscsaba, Versec).

Markáns csoportot képez az a 16 felvidéki, erdélyi és dunántúli megyeközpont, melyeknek lélekszáma hierarchikus szintjükhez képest csekély (átlagosan kevesebb, mint 11 ezer fő), ezért a városi funkciók volumene is szerényebb, mint a legelőkelőbb csoportban (átlagosan mintegy 40 ezer lakos), „központ-voltuk” azonban hangsúlyos, a városi javak vidékre eső hányada magas (pl. Nagykároly, Zalaegerszeg, Segesvár, Balassagyarmat, Rimaszombat, Beszterce, Trencsén, Zilah, Beregszász stb.). 66 település került a hangsúlyos városi funkciókkal rendelkező közép- és „jobb” kisvárosok körébe (átlagos lélekszámuk 6 ezer fő); hierarchiaszintjük s városi funkcióik súlya alapján átlagkörüli értékekkel rendelkeztek, magas, esetenként kiugróan magas volt viszont „vidéki” hányaduk, markáns a településhálózatban betöltött központi szerepük (pl. Túrócszentmárton, Csíkszereda, Ipolyság, Dicsőszentmárton, Alsókubin, Fogaras, Sepsiszentgyörgy, Igló, Kőszeg, Tapolca, Késmárk, Breznóbánya, Kismarton, Keszthely, Kalocsa, Mura-szombat, Kézdivásárhely). E típusba kerültek tehát a kisépességű, egyoldalú igazgatási szerepkörrel rendelkező, viszonylag alacsony hierarchiaszintű felvidéki, erdélyi megyeszékhelyek is, melyek szinte minden irányból közelítve extrém csoportot képeztek. Alföldi mezőváros viszont nem bukkant fel e város csoportban, legfeljebb alföldperemi vagy sajátos helyzetű város, mint Kisvárda, Kalocsa, Fehértemplom stb.

Népes – 54 várost felölelő – csoportba kerültek a hasonló hierarchia-szintű, hasonló súlyú városi funkciókkal rendelkező, ám szerény „vidéki hányaddal” rendelkező városok, köztük egy sor alföldi mezőváros a „középmezőnyből”, melyek nem tartoztak a mezővárosok elit klubjába (mint pl. Szabadka, Kecskemét, Hódmezővásárhely stb.), ám népek, városi szerepkörül egyértelmű s mezővárosi múltjuk számos vonását megőrizték, mint Kiskunhalas, Szarvas, Nagykőrös, Szentes, Jászberény, Cegléd, Makó, Óbecse, Karcag, Mezőtúr, Orosháza stb. Jóvoltukból a város csoport átlagos lélekszáma meghaladta a 14 ezer főt. Az alföldi városok mellett néhány város „itteni” felbukkanása első pillanatban meglepő, ám végül is e városok településhálózati pozíciójuk alapján rokoníthatók a mezővárosokkal, mint a helyi energiákon felnőtt, nagyszámú ipari keresővel rendelkező, tartósan hanyatló bányaváros, Selmecebánya, a hasonló helyzetű Körmöcbánya, az ugyancsak iparvárosként növekvő Rózsashegy és Salgótarján, az „alföldies” dunamenti Paks és Dunaföldvár, s néhány dél-dunántúli kisváros, melyeknek a vidék életében játszott csekélyebb szerepe nehezen magyarázható (Mohács, Szigetvár,

Marcali). Egyes esetekben a csekélyebb arányú „jelentőségtöbblet” mögött nagyszámú ellátott vidéki lakos húzódik meg, ezért idesorolódásuk esetleg vitatható (Vác, Érsekújvár, Nagykikinda, Medgyes, Zsombolya vagy a már említett Mohács, Rózsahegy és Selmecbánya).

Végül három alcsoportra bontható azon városok köre, melyek hierarchia-szintje s városi funkcióik volumene egyaránt csekély, ám a „vidéki hányad” aránya erősen eltérő. E típusba került az általunk városként számon tartott települések közel fele, 197 kisváros. A szerény városi funkciók mellett kiemelkedő arányú jelentőségtöbblettel rendelkező városok csekély népességűek (átlagosan alig 1900 fő lakta őket), ennek ellenére közigazgatási központi feladatokat látnak el, többnyire igen elaprózott településszerkezetű régiókban; túlnyomó többségük felvidéki vagy erdélyi illetőségű, dunántúli városok is csak mutatóban jelennek meg e típusban (Felsőpulya, Németújvár, Sásd, illetve a felvidéki Poprád, Kisszeben, Szepesszombat, Torna, Liptóújvár, Ólubló, Námesztó, az erdélyi Nyárádszereda stb.). A még több-kevesebb vidéki lakost is ellátó (abszolút értékben maximum 3 és félezer főt) központok köre roppant vegyes: hanyatló, egykor szebb napokat látott városok – Modor, Bazin, Jolsva, Holics, Szepesolaszi, Gölnicbánya, Dobsina stb. –, szerény városi funkciójú, piacközponti múlttal nem vagy alig rendelkező újszülött járási székhelyek – Tab, Igal, Szentlőrinc, Nagyigmánd, Vámosmikola –, speciális helyzetű központok, mint Tóváros Tata árnyékában, Moson Magyaróvár mellett, Párkány Esztergom „szatelitájaként”, s megjelennek közöttük az alföldi, habár nem tipikusan mezővárosi múltú települések (Temesrékas, Törökkani-za, Hódság, Antalfalva, Bánlak, Mezőcsát stb.). Végül a városi lét határán álló települések alkották a harmadik altípust, melyek minden szempontból a rangsorok végén álltak, városi intézményeik kapacitásai – az elméleti számítások szerint – saját lakosságuk ellátásához sem voltak elegendőek. Többségük alföldi település, de nem feltétlenül rendelkezik tipikus mezővárosi múlttal (Nagylak, Szeghalom, Tiszalök, Újfehértó, Hajdúdorog, Túrkeve, Tiszafüred stb.). De néhány, a városi lét küszöbértékét elérő fel-törekvő település – Ózd, Diósgyőr – vagy éppen elhanyagolt városka – Szepesbela, Verespatak, Vízakna, Felsőbánya, Újbánya, Óradna – is található soraik között.

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy empirikus módszerrel – 88 városi intézmény településenkénti számbavétele, megléte-hiánya alapján – a századelő magyarországi városhierarchiáját rekonstruáljuk. 425 – szigorúbb kritériumok alapján 332 – településben értek el a városi szerepkörök-intézmények oly koncentrációt, hogy e településeket városoknak minősíthetjük. Ugyanakkor 139 településünk rendelkezett városi joggal (ezek egynémelyikében viszont vizsgálatunk nem mutatott ki városi szerepkört), tehát a magyarországi városállomány, városodottság, urbanizáció vizsgálatakor nem szorítkozhatunk a városi jogú települések figyelembevételére. Míg a városi jogú településekben az ország lakosságának 20,4%-a, addig a városi funkciójúakban 29,2%-a élt 1910-ben. A területi igazga-

tásban betöltött központi szerepkör – megye illetve járási székhelyek – Magyarországon messzemenően befolyásolta a városhierarchia alakulását. A városállomány „gerince” nem cserélődött le a polgári korszakban, viszont megkezdődött a magasabb hierarchikus szinteken álló városok átformálódása, helyi társadalmuknak, funkcióiknak kicserélődése. A modern gyáripar mindössze 5–7 települést emelt a városok sorába 1910-ig. A Kárpát-medencében markáns különbségek mutatkoztak az Alföld és a többi országrész városhálózata között; az Alföldön igen népes, ám jórészt agrárkeresők által lakott népességtömörülésekbe települtek a városi funkciók, így „fajlagos értékeik” alacsonyak, az alföldi városok város-voltát ezért vitatják. Az ellátott városi funkciók mennyisége terén azonban nem voltak hátrányban az ország többi régiójának városaihoz képest.

FORRÁSOK

- KSH 1910: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: *Magyarország Tiszti Cím- és Név-tára. 1910.* Budapest
- KSH 1911a: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: *Hitelintézeti Statisztika az 1894–1909. évekből.* /Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat 35./ Budapest
- KSH 1911b: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: *Magyar Statisztikai Évkönyv. 1910.* Budapest
- KSH 1913: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: *1910. évi népszámlálás. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként.* /Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat 48./ Budapest
- Magyar Posta 1911: *Magyarországi távbeszélő névsor 1911.*

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Budapest
- Bácskai Vera 1988: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején.* Budapest
- Beluszky Pál 1990: A polgárosodás törekeny váza. – Városhálózatunk a századfordulón I. (Városhierarchia – vázlat tényképekkel.) *Tér és Társadalom* 3–4. 13–56.
- Benevolo, Leonardo é.n.: *A város Európa történetében.* Budapest
- Christaller, Walter 1933: *Die zentralen Orte in Süddeutschland.* Jena
- Fügedi Erik 1981: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In: *uó Kolduló barátok, polgárok, nemesek.* Budapest, 57–88.
- Gyáni Gábor – Kövér György 1998: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest
- Gyimesi Sándor 1975: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában.* Budapest
- Györffy György 1997: *Pest-Buda kialakulása.* Budapest
- Kalmár Zoltán 1996: Mi az, hogy van európai város? In: Beszteri Béla – Kálmán Zoltán – Szilágyi István (szerk.) *Hazánk és Európa.* Veszprém, 63–78.

- Kubinyi András 1971: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. *Településtudományi Közlemények* 22. 58–78.
- Major Jenő 1964: A magyar városhálózatról. *Településtudományi Közlemények* 16. 32–65.
- Mendöl Tibor 1963: *Általános településföldrajz*. Budapest
- Mumford, Lewis 1985: *A város a történelemben*. Budapest
- Niedermüller Péter 1994: A város: kultúra, mítosz, imagináció. *Mozgó Világ* 5. 5–17.
- Oudin, Bernard é.n.: *A város védelmében*. Budapest
- Pálmány Béla 1995: Szempontok a magyarországi mezővárosok típusaihoz az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadítás befejezéséig (1767–1870). In: Mikó Zs. (szerk.) *Mezőváros – kisváros*. /Rendi társadalom – Polgári társadalom 4./ Debrecen, 5–47.
- Pálmány Béla 1998: A felföldi mezővárosok típusai az úrbérrendezésétől a községrendezésig (1767–1871). *Limes* 2–3. 31–54.
- Pounds, Norman J. G. 2003: *Európa történeti földrajza*. Budapest
- Vörös Károly (szerk.) 1978: *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Budapest
- Vörös Károly 1982: Pécs a 20. század elejének magyarországi városhálózatában. In: Sándor L. (szerk.) *Tanulmányok Pécs város történetéből*. Pécs, 73–82.